

VERZET VAN JODEN

VERZET IN VERLATENHEID
SAMEN ALLEEN
JOODSE MAQUIS
TUSSEN TWEE VUREN
STROOP RAPPORTEERT
OPSTAND IN AUSCHWITZ

54

Dat ook joden zich verzet hebben tegen de onderdrukking en tegen de terreur van de nazi's is even vanzelfsprekend als bekend. Hun activiteiten omvatten alle vormen van verzet die ook 'de anderen', de niet-joden, hebben bedreven: van uitingen van geestelijke fierheid en weerstand via het zich verbergen voor de vervolgers, het saboteren van het administratief en militair apparaat van de vijand tot de hardnekkige guerrillastrijd en de openlijke gewapende opstand toe.

Vaak is de vraag gesteld hoe omvangrijk hun verzet, deels — als 'zelfverdediging' — gericht tegen de maatregelen die alle joden als groep bedreigden, deels als aanvallende acties tegen de nazi's en hun systeem (vaak samenvallend overigens), naar verhouding van het door anderen gepleegde, geweest is. Belangrijker dan die vraag is wellicht de constatering dat het verzet van joden, ook waar ze nauw samenwerkten met en in hun daden niet te onderscheiden waren van die anderen, principieel anders geaard was en móést zijn. De anderen immers, hoe moeilijk en gevaarvol hun positie vaak was, vochten een strijd met uitzicht op de overwinning voor henzelf en voor de groep waaruit zij voortkwamen en waarvoor zij in de eerste plaats streden. Bovendien, zij hadden veelal de keus: verzet plegen met alle gevaren van dien of niet, maar dan ook weinig persoonlijk risico lopen.

Voor de joden was verzet geen keus tussen leven of sterven; tot dat laatste waren zij allen gedoemd. Er viel voor hen geen roem te oogsten. Voor hen als groep bestond geen overwinning; slechts verzet vergrootte voor een aantal individuen de kans hun systematische uitroeiing te overleven — maar hoe weinigen waren zich dat bewust?

Zo krijgen zowel het niet-verzet als het verzet van joden tijdens de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog een aparte dimensie, niet te meten met de maatstaven die wij voor anderen zijn gaan aanleggen. Dat gold voor de joden in Nederland, in Frankrijk en in alle andere landen waar de nazi's heersten. De opstand in het getto van Warschau werd zo een wanhoopsdaad, zonder enig uitzicht op succes, maar met de zekerheid anders te sterven dan de beulen hadden bedoeld. Tegen deze achtergrond kan veel van het joods verzet begrepen worden onder de formulering, instemmend door een van de auteurs in dit nummer aangehaald: '... een houding slechts, waarmee men de dood tegemoet gaat'. En dan komt men inderdaad tot de vraag die een andere auteur, ook vanuit een sterk persoonlijke benadering, stelt, of ook niet de reeks zelfmoorden onder de joden in Nederland in de meidagen van 1940 reeds deze diepere motivering kan hebben gehad. A.H.P.

DE PROBLEMATIEK
VAN HET JOODSE VERZET

**VERZET IN
VERLATENHEID**

MR. ABEL J. HERZBERG

Novosti Press

Wat is eigenlijk het joodse verzet geweest in de Tweede Wereldoorlog? Wat was zijn inhoud, wat was zijn omvang? Wat behoorde daartoe en wat niet? Moet men, concreet gesproken, het onderduiken daartoe rekenen? En hoe zit het met de vlucht uit de bezette naar de neutrale landen, bijvoorbeeld vanuit Nederland naar Zwitserland of Spanje? Een vlucht, die door velen als uiterste redmiddel is aangegrepen, gedeeltelijk met succes. Sommigen, onder wie prof. Presser in zijn 'Ondergang', begrijpen dit alles onder verzet; anderen gaan minder ver en zoeken het criterium in de actieve deelname aan ondergrondse, illegaal geheten arbeid en natuurlijk aan de strijd van partizanen. Een antwoord op onze vraag, vooral op de

vraag naar de inhoud van het verzet, geeft de volgende formulering: *'Verzet is meer dan slechts vechten met wapens, onder valse naam leven, verzet kan ook slechts zijn een houding, waarmee men de dood tegemoet gaat.'* Die zin komt voor in een herdenkingsuitgave (september 1946) van de overgeblevenen van een groep Palestina-pioniers, overwegend bestaande uit buitenlandse jongens en meisjes die in Nederland hun opleiding genoten en hier te lande op eigen initiatief, met eigen middelen, doch met niet genoeg te waarderen medewerking van een aantal niet-joodse vrienden, een eigen verzet hadden ontwikkeld. Die groep heeft daarbij opvallende resultaten bereikt. Van haar 821 leden is niet minder dan 44% gered. Een deel van hen

opereerde in Frankrijk en onderhield contact met de Franse *maquis* en de *Organisation Juive de Combat*. Zij waren daardoor in staat de weg te banen, waarlangs vele van hun kameraden hun bevrijdingstocht over de Pyreneeën konden ondernemen met als einddoel Israël. Enkele van hen, meisjes vooral, hebben stoute stukjes uitgehaald. Nemen we kennis van de literatuur over dit onderwerp, dan komen we menige dappere naam tegen, soms van een kind van een jaar of zestien. Ik mis daarbij die van Paula Kauffmann, die het heeft klaar gespeeld in de een of andere functie tot de bureaus van de *Wehrmacht* door te dringen en daar een kopie te bemachtigen van de verdedigingsplannen van Parijs. Deze zijn via in Nederland achter-

gebleven leden van de groep en de kanalen, waarover zij beschikten, aan de geallieerden doorgegeven, waarna Paula heeft kunnen beleven dat een bombardement op de door haar aangegeven doelen werd uitgevoerd.

Het herdenkingsnummer is gewijd aan de nagedachtenis van de omgekomen leden der groep en verhaalt over hen. Als motto draagt dit geschrift de woorden: *'Gehukkig de harten, die het verstaan op te houden in ere.'*

We doen er goed aan, dacht ik, als we de geciteerde zinnen op ons laten inwerken. Zij zijn immers niet afkomstig van een min of meer literair aangelegde toeschouwer of buitenstaander. Zij zijn, dadelijk na de bevrijding, neergeschreven door jonge mensen, die alle gevaren

heel, het enig overgebleven perspectief. Op tallozen had dit een volkomen verlamme uitwerking. Uit deze verlamming zijn, naar mij voorkomt, de Joodse Raden ontstaan. Maar er restte een minderheid (zulke reacties blijven altijd aan minderheden voorbehouden), die zich niet gewonnen kon geven en geen afstand kon doen van het onvervreemdbaar menselijk recht om over het eigen leven te beschikken.

'Hoe zullen wij de dood tegemoet gaan? Slaafs of trots?' Die vraag bleef over. Overal werd ze door enkelen of enkele groepen gesteld. Hun antwoord was: verzet. Het had maar schamele kansen; zij ontbraken in de meeste gevallen zelfs geheel en men wist het. In dat geval ging het erom dat het hart, als het dan ophouden

len joodse commando's hebben bestaan, samengesteld uit vluchtelingen uit de getto's. Hun activiteiten deden voor die van anderen niet onder. Er zouden er nog heel wat meer geweest zijn, als niet juist de band met gezin, familie en milieu onverbreekbaar geweest was. Die band gedoogde geen splitsing tussen de strijd bare enkeling en zijn volslagen hulpeloze, persoonlijke aanhang. Hoe kon hij hen verlaten in het aangezicht van de dood, die zij allen zouden ondergaan? Vereend sterven was erg, apart sterven nog erger, en anderen, de meest geliefde nog wel, apart *laten* sterven onmogelijk.

De wanhoop bracht hier en daar een nieuwe levensvorm teweeg, die van zwervende dorpen, waarin enkele gezinnen tezamen bleven om in

Links: een Oekraiense partizanenleider reikt de Leninorde uit aan de joodse 'held van de Sowjetunie' David Bakradze.

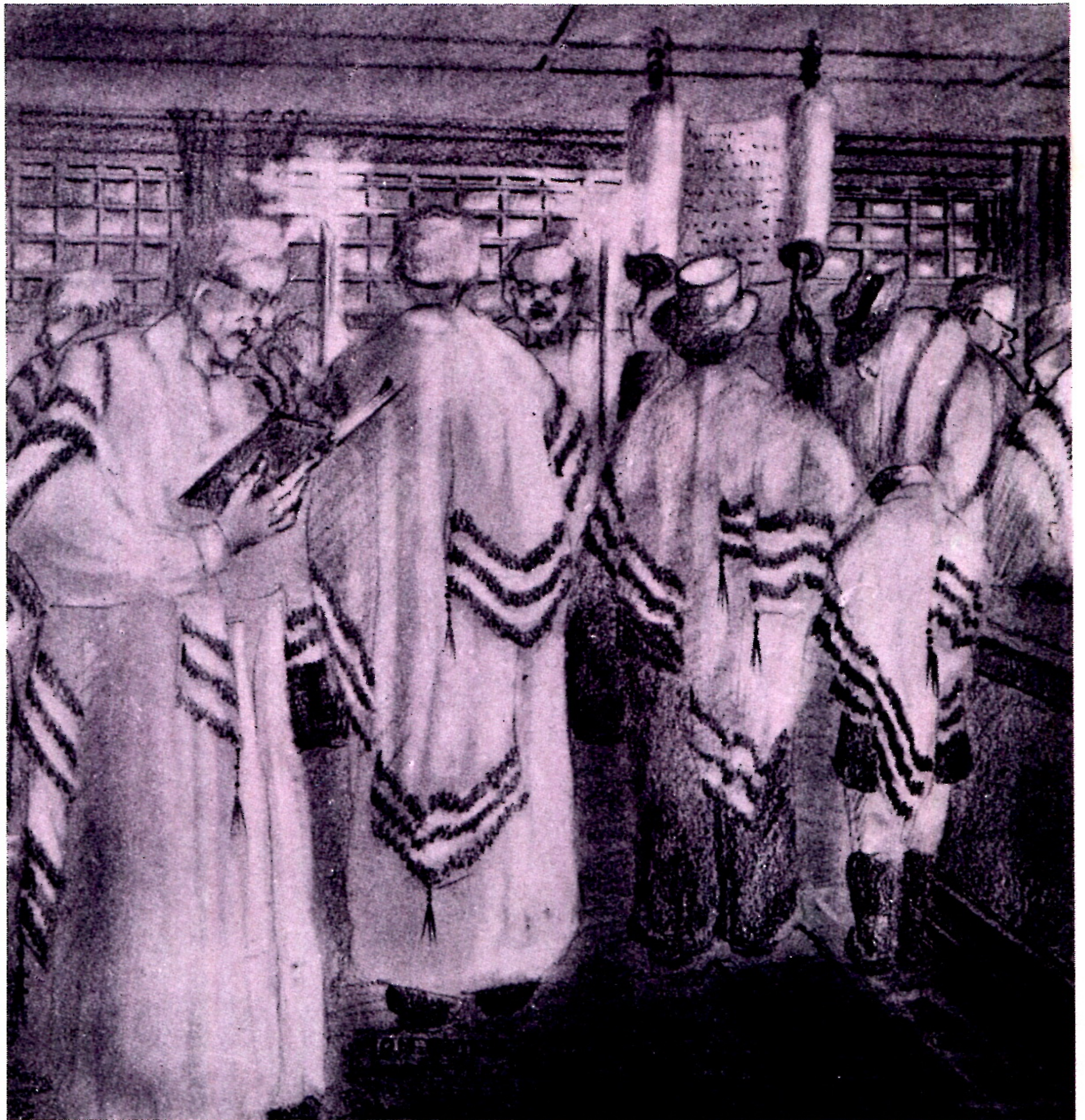
Rechts: op grote verzoendag 1944 kwamen er in Amsterdam nog ondergedoken joden bijeen.

van het verzet persoonlijk hebben getrotseerd en overwonnen. En bovendien — dit is het belangrijkste — zij bevatten in enkele woorden een program.

Het is een program, dat — naar mij voorkomt — alle joodse verzetsgroepen, waar ook in de bezette gebieden van Europa, gemeen hebben gehad. Het mag dan in verschillende talen en verschillende formuleringen tot uitdrukking zijn gebracht, in zijn doelstelling was het eensluidend. Het ging er de betrokken verzetsstrijders natuurlijk wel om de vijand zoveel mogelijk afbreuk te doen. En natuurlijk heeft bij menige enkeling de overweging gegolden, dat het alternatief van het verzet, te weten de lijdelijkheid, geen betere kansen bood voor eigen lijfsbehoud dan de gevaren, die men ging lopen. Even natuurlijk was het streven om door het opsporen van schuilplaatsen, door het steunen van onderduikers die daarheen waren gebracht, door het vervaardigen van valse passen, persoonsbewijzen en andere documenten of door het organiseren van ontsnappingswegen (veelal door moerassen en rivieren en over bergen en altijd dwars door bezettingslinies en zwaar bewaakte grenzen heen) zoveel mogelijk lotgenoten aan de dreigende ondergang te onttrekken. Aan activiteiten daartoe heeft het waarlijk niet ontbroken. Maar wat heeft bij dit alles allen voor de geest gestaan en wat vormde bijgevolg voor hen de inspirerende factor?

Het joodse leven was, in de meest letterlijke zin van het woord, ten dode opgeschreven. Deze waarheid en het bewustzijn dat zij onontkoombaar was, beheerste denken, doen en laten van alle joden die zich binnen het Duitse machtsgebied bevonden. Ook daar, waar aan de nederlaag van het Derde Rijk niet werd getwijfeld, wist ieder van hen, dat de eigen groep dit niet zou beleven. En de greep der nazi's was zo onverbiddelijk, dat geen enkel individu zich aan de illusie prijs kon geven, dat hij niet onder die groep zou worden begrepen. Ook hij niet, die reeds lang van tevoren alle banden met die groep verbroken had en niets vuriger wenste dan die breuk te bestendigen.

Wij gaan de dood tegemoet met allen die ons lief zijn, onze vrouwen en kinderen, onze ouders, verwanten en vrienden, dat was, overzien wij de tijd der jodenvervolgning in zijn ge-

Gemeentemuseum van Amsterdam

moest te kloppen, dit tenminste zou doen in ere. Er zat een belangrijk verschil tussen de beslissing die de joodse partizaan had te nemen en die van zijn niet-joodse strijdmakker. Die laatste kon hopen dat, als zijn strijd was uitgestreden en als het hem lukken zou terug te keren, hem een ontvangst zou wachten door hen die hij achtergelaten had. Maar de jood in gelijke positie? Wie liet hij achter en wie wachtte ook in het allergunstigste geval op hem? Niemand.

Er hebben talloze joodse partizanen voor de zaak van de vrijheid gevochten, vooral in de uitgestrekte Poolse wouden en in andere gebieden, waar de geografische omstandigheden gunstig voor hen waren. Hun aantal is niet te schatten. Zoveel is echter zeker, dat er tiental-

nauwelijks herbergzame oorden een heimelijk onderkomen te zoeken. Ze huisden of probeerden te huizen in ondergronds gegraven holen en moesten dan maar zien, hoe zij aan levensmiddelen kwamen en zich in de lange en barre winters verdedigen konden tegen de vorst, de sneeuw en de snepende wind.

En dat waren nog niet eens de enige vijanden en misschien zelfs niet de ergste. Afgezien van de Duitse troepen, die bij voortdurend jacht op hen maakten en hen, als zij daarin slaagden, vernietigden, waren zij omringd door de vijandschap van de bevolking, te midden waarvan zij moesten trachten zich staande te houden. In het westen van Europa, ook in Nederland, is veel verraad van joden voorgekomen, maar de

houding van hun omgeving is, in het algemeen genomen, tegemoetkomend en zelfs vriendschappelijk geweest. In Polen, in Litouwen, in de Oekraïne, daar waar de grote massa's der joden sinds eeuwen hadden geleefd en een eigen volkskarakter hadden bewaard, was het tegendeel het geval. Aan hulp ontbrak het niet altijd, maar hij kwam sporadisch voor. De oude, ingevreten jodenhaat overheerste. Hij werd door de invasie van de Duitse vijanden niet getemperd, maar laaide tengevolge van de antisemitische propaganda, die deze met zich medebracht, juist extra op. Of de bezetter er nu werd begroet of vervloekt, zijn banvloek over de joden vond gretig weerklank, zelfs, en niet eens het minst, onder die nationalistische groeperingen, die

Het waren voornamelijk jonge joden, zoals hier gefotografeerd in de Poolse stad Kutno, die als partizanen de strijd aanboden tegen de Duitse onderdrukking.

hem in hun eigen partizanenformaties op zijn hevigst bestreden. Al zijn er wel joden in niet-joodse partizanengroepen opgenomen, de vaak bloedige conflicten tussen hun wederzijdse commando's en de slachtoffers die deze aan joodse zijde hebben geëist, getuigen ervan. De illegaliteit en de door de partizanen gevoerde guerrilla in het bijzonder, heeft de ondersteuning nodig van de inheemse bevolking. Zonder deze hulp wacht haar niets dan een rampzalige mislukking. Wat doet bijvoorbeeld een partizaan, als de boeren in de omgeving waarin hij opereert, weigeren hem levensmiddelen of — zo nodig — onderdak te verschaffen, of, wat nog erger is, als die boeren bereid zijn hem aan de bezettende macht te verraden? Dat nu is precies, wat de joodse commando's in Oost-Europa bij voortduring moesten ondervinden. De rechtstreekse gevolgen daarvan, op zichzelf al ernstig genoeg, werden door de daaropvolgende in ernst nog overtroffen. De niet-joodse partizaan streed voor de bevrijding van zijn vaderland en verwachtte daarvan een nieuw geluk. De joodse, die rechts en links van hem in plaats van enig begrip voortdurend grimmige vijandschap ontmoette, had alle reden om van die herwonnen vrijheid nieuwe rampen te vrezen voor de weinigen van zijn groep die haar zouden beleven. Dat die vrees maar al te gerechtvaardigd was, bewezen de pogroms, de moord op joden, en de andere kwellingen die zij te verduren kregen in het nauwelijks herrezen Polen. Voor een zeer groot deel van zijn bevolking was de uitroeiing die Hitler gepleegd had, nog niet radicaal genoeg geweest.

Waarom is het verzet der joden in de Tweede Wereldoorlog zo beperkt gebleven? Dat hoor je veelal vragen, ook door hen die beter weten kunnen. Het antwoord is door een der getuigen in het Eichmann-proces, deelnemer aan het verzet, gegeven: 'Het is nog een wonder, dat er zoveel verzet is gepleegd.'

Zo is het ook. Het joodse verzet (wij maken geen onderscheid tussen verzet van enkelingen en dat van joodse groepen als zodanig, want welbeschouwd bestaat er voor zulk een onderscheid geen criterium), is in verhouding niet kleiner, doch eerder groter geweest dan dat van niet-joden. Dat geldt voor heel bezet Europa. Voor Nederland heeft Presser het aangetoond en kan het door een reeks van feiten worden bewezen. Het is echter waar, dat het beeld dat in

het algemeen van Hitlers jodenvervolgning overblijft, wordt bepaald door het aantal van diens zes miljoen weerloze slachtoffers en niet door het in vergelijking daarmee geringe aantal van zijn weerbare joodse bestrijders. Waarbij men allereerst vergeet dat er een geweldige, ja bijna algemene geestelijke weerbaarheid heeft bestaan, die weliswaar geen fysieke uitingsvormen heeft gevonden (en ook niet heeft kunnen vinden), doch die er daarom niet minder onvergankelijk om is.

Wil men weten waar dit aan ligt, dan moet men zich de feitelijke situatie eens realiseren, waarin bijvoorbeeld een gemiddelde jood die opgesloten was in een der vele getto's van Polen zich bevond. Waarom sloot hij zich niet aan bij de

Wanneer hij al de moed opbracht om zich van de jodenster of de witte band, die hij dragen moest, te ontdoen (en daar alleen al stond de doodstraf op), dan bleef hij niet minder herkenbaar, zo niet door uiterlijk of door zijn accent, dan toch door de onzekerheid waarin hij zich bewoog, door een oogopslag of door een onbewaakte beweging. Iedereen die hij ontmoette, was een vijand, zolang deze niet bewees een vriend te zijn, en niemand of nagenoeg niemand was er te vinden die dit bewijzen wilde. Wat nu een vijand te betekenen had, had de ervaring hem meer dan voldoende geleerd. En dit is maar één voorbeeld uit duizend andere situaties.

O, vechten kon hij, en wonden verdragen en

partizanen? Niet alleen dat hij daarin, alle weergaloze ellende ten spijt, tenminste een dak boven zijn hoofd had; niet alleen dat hij mentaal voor de strijd met de wapens niet was opgeleid; niet alleen ook dat hij die wapens niet eens bezat en ook niet wist hoe hij daaraan komen moest; niet alleen voorts dat hij, gewone man die hij was, de fysieke krachten en het uithoudingsvermogen miste, die voor het harde leven in de wildernis onontbeerlijk zijn, maar het getto was, met al de misère die het bracht, gemeenzaamheid, en als hij het verliet, dan trad hij de sfeer binnen die voor ieder mens, jood of niet-jood, het minst van alle te verdragen is: die der totale verlatenheid, het alleen maar kunnen terugvallen op zichzelf.

sneuelen ook, maar dan in groepsverband tezamen met gelijkgestemden, gesteund door vrienden die dachten wat hij dacht, ervaren hadden wat hij had ervaren, en zich van het leven en de toekomst voorstelden wat hij zich daarvan had voorgesteld. Kortom, vechten tezamen met mannen en onder het bevel van mannen die zijn taal verstonden en zijn motieven voor de strijd aanvoelden.

Vandaar de opstanden in de getto's van Polen, niet alleen in dat van Warschau, al is dat de bekendste geworden, en ook de opstanden in enkele concentratiekampen. Hij mocht er dan een duizendvoudige verwoepene zijn, hij was er thuis. En thuis kan je doen, wat je in den vreemde niet lukt.

SAMEN ALLEEN

DRS. C. J. F. STULDREHER

Onontkoombare voorwaarde voor de joden voor deelname aan het 'verzet' in Nederland — wat dat dan vooralsnog ook moge beduiden — was de hoofdzaak tot samenwerking met de niet-joodse Nederlanders. De bereidheid van de laatsten, de 'anderen', om de joden steeds meer de helpende en reddende hand toe te steken, is zonder twijfel van doorslaggevende betekenis geweest voor het aantal mogelijkheden tot verzet van de eersten, de joden, tot joods verzet en verzet van joden. Zij bepaalden in de opeenvolgende fasen van discriminatie, isolering en vervolging — een proces van langzame wurging — hun keuze tot een nog kunnen meedoen en meehelpen met de anderen én tot bescherming van zichzelf en de eigen groep.

De eerste maatregelen van de Duitsers tegen de joden na enkele maanden bezetting — maanden waarin de golf van zelfmoord onder de joden in Nederland in de meidagen van 1940 een haast premature daad van verzet in zijn meest wanhopige vorm scheen te zijn geweest — riepen in joodse kring en daarbuiten nog maar weinig verzet op. De eerste maatregel die de getroffen eerst recht tot verontrusting bracht, het ondertekenen van een Ariërverklaring door de ambtenaren, is door de meeste betrokkenen zonder verzet aanvaard. Zij die zich tegen deze duidelijk discriminerende maatregel verzetten, zijn uiterst gering in aantal geweest. Het zou zo'n vaart niet lopen, zo dacht men al gauw, zo suste men elkaar, zo bemoedigden zich de joden, toen men die administratieve maatregel naar zin en betekenis trachtte te verklaren, wanneer wij, joden-ambtenaren — Nederlandse joden tevens Nederlandse burgers — voortaan niet verder bevorderd kunnen worden of een ambtelijke werkkring mogen aanvaarden (waartoe de registratie als Ariër diende), dan zullen wij ons weten te schikken. Als, als het niet erger wordt... Deze geest van overwonnen eerste schrik, van herwonnen voorzichtig hopen, liet ruimte voor de gedachte dat verderstrekkende maatregelen wellicht toch wel achterwege zouden blijven. Deze geest is lange tijd levend gebleven, telkens opnieuw, tegen de steeds harder wordende en dieper treffende maatregelen in. Men moet hem in zijn aard wel typeren als een vorm van verzet vanwege de onvermoede kracht, waarin men de stap voor stap voortgezette discriminatie naar het totale isolement — in het late voorjaar van 1942 bereikt — in een tot hopen geworden wanhoop wist te aanvaarden; waarin men, door zich te schikken, van het gedwongen en wreed vertrek onder het voorwendsel van arbeidsinzet naar een onbestemde toekomst in het oosten desondanks nog

OPROEP AAN DE JODEN

Joodse broeders van de gehele wereld! Veel Europese mensen en staten zijn in het stof getrapt en hebben onschuldig gebloed onder de laars van het Hitlerregime.

Geplunderd Polen, geteisterd Tsjechoslowakije, onteerd Frankrijk zijn gekluisterd in zware ketenen. Een even zo tragisch lot is ten deel gevallen aan België, Nederland, Noorwegen, Griekenland, Joegoslavië en andere landen. De Slavische volken zijn meedogenloos uitgeroeid. Alleen al in Servië hebben Hitlers horden 50.000 Serven afgeslacht. Honderden steden en duizenden dorpen zijn veranderd in smeulende ruïnes. Deze verschrikkelijke opsomming van geweld, plundering moord en brandstichting werd door de fascistische vanden met een niet te evenaren cynisme 'een Nieuwe Orde in Europa' genoemd, terwijl de bloeddorstige moordenaars de 'draggers van een nieuwe civilisatie' heten.

Joodse broeders over de hele wereld! In de onderdrukte landen heeft het bloeddorstige fascisme te vuur en te zwaard zijn 'Nieuwe Orde' geïntroduceerd. Met betrekking tot de joden heeft het Hitlerregime een misdadig program opgesteld teneinde hun complete en onvoorwaardelijke uitroeiing te kunnen bewerkstelligen met alle methoden die de fascistische beul ten dienste staan!!! Niet vasten en bidden, maar daden!!

(Een 'Oproep aan de joden van de gehele wereld', uitgevaardigd tijdens de Internationale Conferentie van joden die op 24 augustus 1941 te Moskou werd gehouden)

het beste, een hard bestaan, dorst te hopen, met de rugzak als beschermend symbool; waarbij men dat uiterste, de onherroepelijke dood, tot op de drempel van de gaskamer of tot aan de rand van de executiekuil, in angstig vermoeden steeds weer opnieuw knagend aan de hoop en de kracht van hun gedoemde groep, toch niet voor mogelijk had gehouden. Dat is een vorm van verzet geweest in aanvaarding, berusting en verwachting in haar meest naakte gedaante. Of mag men de houding van een joods meisje, dat tijdens de selectie voor zichzelf de dood koos om haar moeder nog een onwaarschijnlijke kans op uitstel te geven, geen verzet noemen? Zij wist het laatste, haar leven, te offeren. Verzet ten behoeve van de groep, i.c. van een

van zijn vrijheid beroofde en onderdrukte bevolking — hoe dan ook samengesteld — wordt naar zijn diepste betekenis door bijna iedereen als een offer — een moedige daad — verstaan en gewaardeerd; het wordt begrepen als een afstand doen van zichzelf omwille van de ander, wiens naakte lijf en leven men hoger acht dan dat van zichzelf. Onder omstandigheden van onderdrukking en vervolging betekent, voor zover zelf nog niet vervolgd, de keuze voor het leven van de andere, de vervolgte, afstand doen van de mogelijkheden voor zichzelf een zo goed mogelijk heenkomen te zoeken; zij eist verweer, verzet, strijd tegen het gevaar dat de ander bedreigt en zet daarmee onherroepelijk ook eigen lijf en leven op het spel, dat de ander direct bedreigt.

Het is voor de joden in Nederland niet mogelijk gebleken zichzelf met succes tegen de eerste tegen hen gerichte maatregelen te verdedigen, dat wil zeggen aan die reeks van maatregelen een halt toe te roepen. Maar zij hebben het getracht nog vóór de niet-joodse Nederlanders hun te hulp kwamen. Hierbij zij gedacht aan de joodse knokploegen in de Amsterdamse jodenbuurt, die gevormd waren om de gewelddadige provocaties van de WA af te weren. Het incident in de ijssalon Koco aan de Van Woustraat op 19 februari 1941, dat een van de twee joodse eigenaren de doodstraf bezorgde, is een gebeurtenis van niet te onderschatten betekenis geweest in de geschiedenis van het Nederlandse verzet. Zes dagen later brak de Februaristaking uit tegen de wrede razzia's onder de joden. Die razzia's waren het Duitse antwoord op het zelfverweer van de joden.

Voor zover de joden hierna hebben kunnen deelnemen aan vormen van gewelddadig verzet, hebben zij dat niet meer alleen in eigen georganiseerd verband kunnen doen, maar moesten zij met de 'anderen', de niet-joden, samenwerken. In het linkse verzet, met name onder dat van de communisten, komt men heel wat joden tegen, en dat menigmaal op belangrijke posten; Paul de Groot is geen uitzondering. De tweede jood, die ter dood veroordeeld werd en op 6 maart 1941 standrechtelijk neergeknald, was op hederdaad betrapt bij het opplakken van oproepen voor een grote algemene staking, door de communistische illegale leiding voor 6 maart uitgeroepen. De derde gefusilleerde was ook jood, tevens communist, en hoorde op 8 maart door een militaire rechtbank de kogel tegen zich eisen wegens zijn aandeel aan de Februaristaking. Hij stierf tezamen met de Geuzen op 13 maart 1941, de dag der 'Achtien Doden'. Dat zouden er negentien geweest zijn, wanneer de joodse

Geus, Sebil Minco, meerderjarig was geweest. Onder de groep van communistische activisten, die bij de Februaristaking een grote rol hebben gespeeld en tegen wie — tweeëntwintig in getal — eerst op 10 september 1941 voor het Duitse *Obergericht* in Nederland, een civiele rechtbank, een proces werd gevoerd, waren drie joden, een vrouw en twee mannen. De vrouw kreeg tien jaren tuchthuisstraf (doodvonnissen werden toen door deze civiele rechtbank nog niet uitgesproken), de mannen respectievelijk zes en vier jaar; dat waren de hoogste straffen. Achter de namen komt in het vonnis de aantekening *Jude* voor. In geen enkele Duitse dagvaarding of vonnis zal dat merkteken, dat altijd een verzwarende omstandigheid betekent, ont-

ving, groter in aantal en dichter bij elkaar levend, veel sneller en effectiever opgesloten in afgegrensdde getto's, meest hun eigen woonoorden. Onder die barre omstandigheden waren zij gedwongen zichzelf zo goed en zo kwaad mogelijk te helpen; dat heeft vaker dan hier tot een andere opstelling tegen de vervolgers geleid, tot vormen van gewelddadig en minder lijdelijk verzet, dat tevens een meer uitgesproken groeps-karakter kreeg, ook al wilde of kon de in een getto opgesloten gemeenschap niet in haar geheel actief aan dat verzet deelnemen. De getto's waren in opzet de *Durchgangslager* naar de vernietigingskampen. In Nederland was eerst een hele reeks maatregelen nodig om het isolement van de joden binnen de gehele gemeenschap

sef tot noodzakelijke hulp bieden bij de anderen was gegroeid. In een brief van 24 september 1942, gericht aan Heinrich Himmler, schrijft de *Höhere SS- und Polizeiführer* Hans Albin Rauter dat hij met ingang van 15 oktober 1942 het Nederlandse jodendom vogelvrij zal verklaren; *'das heisst: es beginnt eine grosse Polizeiaktion, an der nicht nur deutsche und niederländische Polizeiorgane sondern darüber hinaus der Arbeitsbereich der NSDAP, die Gliederungen der Partei, der NSB, die Wehrmacht usw. mit herangezogen werden. Jeder Jude, der irgendwo in Holland angetroffen wird, wird in die grossen Judenlager eingezogen... Gleichzeitig beginn ich mit Veröffentlichungen, wonach Ariern, die Juden versteckt gehalten oder Juden über die Grenze verschoben oder Ausweispapiere gefälscht haben, das Vermögen beschlagnahmt und die Täter in ein KZ überführt werden, das alles um die Flucht der Juden, die in grosser Masse eingesetzt hat, zu unterbinden.'*

De ontsnapping naar het buitenland of onderduiken in het eigen land is voor de joden zonder twijfel een zeer riskante vorm van verzet geweest. Het ging om hun naakte bestaan; het was hun laatste kans op zelfverweer tegen een lot vol ongewisheden, maar dikwijls onder de druk van het angstige vermoeden van een wachtende dood. Het blijve hier verder buiten discussie of de 'anderen' niet veel meer hulp zouden hebben moeten en kunnen bieden bij deze volstrekte noodzaak tot zelfverweer. Eén opmerking zij hier toch gemaakt: uit alle reddingsverhalen blijkt telkens opnieuw hoezeer het welslagen van onderduiken en ontsnappen afhankelijk is geweest van de samenwerking van niet-joden met de joden. Het is het verhaal van de identificatie van de een met de ander.

Toen alle andere maatregelen de geschikte omstandigheden voor deportatie naar de gaskamers onder het voorwendsel van arbeidsinzet in het oosten hadden voorbereid, bleef voor diegenen, die het aandurften en die tevens hulp van de anderen, de niet-vervolgden, konden, moesten, wilden, mochten verwachten, niets anders meer over dan de ontsnapping of het onderduiken te wagen. Vergeleken met deze situatie was al het vroegere verzet van de joden, hun tegenspartelen tegen de langzame wurging door de bezetter, feitelijk een afweer zonder enige kans op resultaat geweest.

Het aantal joden in Nederland, dat zich door onderduiken of ontsnapping het leven heeft gered, kan men voorzichtig schatten op ongeveer achtduizend. Een zeer groot aantal, dat overigens veel moeilijker te schatten valt, is gedurende onderduiken en ontsnapping door domme kletszucht, door vuig verraad, door cynische jacht en door onvoorzichtigheid gearresteerd en als 'strafgeval' via Westerbork naar Auschwitz of Sobibor gedeporteerd. Hun niet-joodse gastheren en helpers gingen meestal voor kortere of langere tijd naar een kamp in Nederland of Duitsland.

Over het onderduiken en de ontsnapping naar het buitenland zijn veel getuigenissen bewaard gebleven. Men kan er de onwaarschijnlijkste, maar meestal ware verhalen in vinden, die de lezer verbijsteren en ontroeren. Zij — de joden — doken niet alleen onder in Nederland, maar ook in België en Frankrijk en zelfs in Duitsland, daarbij door velen in binnen- en buitenland geholpen. Door mannen en vrouwen, die naamloos gebleven zijn; door mannen en vrouwen

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

breken. Deze racistische aanduiding nu komt in de bewaard gebleven vonnissen tot in het voorjaar van 1943 herhaalde malen voor; daarna wordt het veel minder, maar welke verliezen had het verzet op dat tijdstip al niet geleden en hoe sterk was toen de joodse bevolkingsgroep al niet uitgedund.

De maatregelen van de bezetter waren van het begin af gericht op volledige ontrechting, beroving en isolering van de joden. Zij leefden hier, Amsterdam ten dele uitgezonderd, veel meer verspreid, veel geringer in aantal én in een minder vijandige omgeving dan in Oost-Europa. Daar waren zij onder het geweld van de nazistische haat in een veel vijandiger directe omge-

Ondanks oproepen tot solidariteit van 'de anderen' met de joden, bleven de joodse Nederlanders grotendeels alleen staan.

voor te bereiden; toen de deportaties, op 15 juli 1942 begonnen, in het voorjaar van 1943 al ongeveer 60.000 slachtoffers hadden geëist, moesten de meeste in een aantal provincies wonende joden nog verplicht worden zich in Amsterdam te verzamelen om de voortdurende bevoorradings van de beide *Durchgangslager* Westerbork en Vught op gang te houden.

In de hierboven aangeduide periode waren de ontsnappingsmogelijkheden voor de joden geleidelijk steeds minder geworden, terwijl het be-

Deutscher Generalstaatsanwalt
in den besetzten
niederländischen Gebieten.
3 SG 39/43.

Den Haag, den 26. November 1943.

An

das Deutsche Obergericht als Sondergericht
in den besetzten niederländischen Gebieten,

in Den H a a g .
=====

A n k l a g e s c h r i f t
=====

gegen

den Diamantarbeiter Jacob C o r p e r, geb. am 6.12.1912 in Ant-
werpen, wohnhaft in Hilversum, v.d. Weteringstr. Nr. 6, Niederländer,
verheiratet, Jude,
seit dem 5.8.1943 in Haft,
klage ich an,

im Jahre 1941/42 und 1943 je fortgesetzt vorsätzlich auf
Grund geltender Rechtsvorschriften strafbare Handlungen be-
gangen zu haben, die bestimmt und geeignet waren, die öffent-
liche Ordnung oder die Sicherheit des öffentlichen Lebens
in den besetzten niederländischen Gebieten zu gefährden,
indem er

a) sich für eine politische Partei betätigte, die aufgelöst
und der die Betätigung in den besetzten niederländischen Ge-
bieten verboten war,

b) deutschfeindliche Schriften herstellte und weitergab.

**Fragment uit de aanklacht tegen de joodse
communist Jacob Corper, die enige tijd
meewerkte aan het drukken van 'De Waarheid'.**

wier hulpverlening wel bekend geworden is; door mannen en vrouwen die afzonderlijk werkten; door mannen en vrouwen die in groepen samen zwoegden; door joden en niet-joden. Een indrukwekkend voorbeeld van een joodse verzetsorganisatie — zij hielp de slachtoffers 'alleen maar' ontsnappen en onderduiken — is dat van een groep uit de *Chaloetziem*, de Nederlandse Palestinapioniers; zij begon haar werk, toen de deportaties begonnen. Van de eigen grotere groep van 821 pioniers zijn er 361 gered. Een bekende naam uit deze groep is die van de

onverschrokken Joachim Simon, bijgenaamd Schuschu, een zware astmalijder, die zichzelf niet spaarde om zijn lotgenoten te helpen ontsnappen of te helpen onderduiken. Hij werd gearresteerd bij een illegale grensoverschrijding en benam zich het leven om erger te voorkomen, daar hij in het bezit was van gegevens, die de organisatie schade konden berokkenen. Het einde van zijn leven vertoont een tragische overeenkomst met dat van een joodse activist, leider van de communistische sabotagegroep van de Nederlandse Volksmilitie, waarvan nog een aantal andere joden lid waren; op hem werden namen van medeleden aangetroffen en in wanhoop en uiterst mogelijk verzet pleegde ook hij zelfmoord.

Schuschu had nauw samengewerkt met de niet-joodse, socialistische onderwijzer Joop Westerweel, die verschillende Palestinapioniers over de grens heeft geleid. Tot een groep van drieëntwintig joodse jongens, gereed voor de overtocht over de Pyreneeën, sprak hij ten afscheid: 'Vergeet echter de arbeid van hen niet door wie gij in staat waart de vrijheid te verkrijgen; hen, die hun leven gaven, opdat gij uw doel zoudt kunnen bereiken.' In een aan zijn joodse vrienden gerichte brief uit het kamp Vught, waarin hij — ook gearresteerd bij een illegale grensoverschrijding — terecht gekomen was, geeft hij onverbloemd blijk van de wanhopige situatie waarin hij geraakt was: 'De politie bezit een dossier met alle gegevens over mij. Ik ben

dus verplicht te vertellen wat daar geschreven staat of het omgekeerde onomstotelijk te bewijzen. Voor het geval dat ik blijf zwijgen zal het dossier doorslaggevend zijn, maar dat is onmogelijk, want dat betekent dat ik de kogel zal krijgen... Maar wat dan wel te doen? Ik moest van donderdagmiddag twee uur tot zaterdagmorgen elf uur zonder onderbreking staan, de handen vastgebonden op de rug... Dan ondervragingen in een donkere cel in de kelder. Een plaats waar je alleen maar kon staan. Ze sloegen mij, ze bonden mij een tijdlang dubbelgevouwen, trokken al mijn kleren van het lichaam en zo ondervroegen ze mij. Na ieder antwoord kon ik een trap of een zweepslag verwachten... Maandag wacht me weer precies hetzelfde. Jul-

joodse koopman Benno Nijkerk, die in België aan vele joodse en niet-joodse Nederlanders hulp verleende en zelf in Duitsland om het leven werd gebracht. Van Sally Noach in Frankrijk, die velen naar Engeland heeft kunnen laten ontsnappen. Van de adventist Jean Weidner, niet-jood, die dank zij zijn *Escape*-organisatie, de *Dutch-Paris*, ongeveer 250 Nederlanders, onder wie veel joden, naar de vrijheid heeft gevoerd. Van de enkelingen hier in Nederland, die honderden joden een veilige schuilplaats wisten te bezorgen, worden hier nog eens de namen genoemd van de boer uit Nieuw-Vennep Johannes Bogaard, en van de Limburgse pastoor van Grubbenvorst, Henri Vullingsh. Als laatste in deze categorie van mensenredders mag hier niet

de naam verzwegen worden van de jood Walter Süsskind, beambte bij de Joodse Raad. Dank zij zijn functie bij de *Expositur* — een van de vele afdelingen van de Joodse Raad — heeft hij door het vervalsen van de cartotheken heel wat kinderen (en volwassenen) uit de Amsterdamse verzamelplaats voor transport naar Westerbork of Vught, de Hollandse Schouwburg, weten te smokkelen. In totaal zijn volgens een getuige in samenwerking met de illegaliteit en met de hulp van vele joden, zelfs ook met die van één SS'er, Zündler (die zijn illegale arbeid in een concentratiekamp met de dood heeft moeten bekopen), ongeveer duizend joodse kinderen uit de Schouwburg aan een onderduikadres geholpen.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Boven: de Palestinapionier 'Schuschi' Simon, die een einde aan zijn leven maakte toen hij bij een grensoverschrijding werd gepakt.

Rechts: de consuls van neutrale landen verstrekten de joden soms paspoorten waarmee ze het bezette gebied konden verlaten.

lie weten dat ik niemand verraden zal. Daarvan ben ik zeker. Zelfmoord plegen? Ik kan dit nu op dezelfde wijze doen als onze goede vriend (Schuschi) aan wie ik in deze dagen zo vaak denk. Ik denk nog ongebroken, 's nachts overwin ik de pijnen en het drukkende gevoel in mijn hoofd, zodat ik 's morgens weer fris voor het verhoor ben. Want ik wil volhouden... De hartelijke groeten aan jullie allen, misschien zal het lang duren voor we elkaar weerzien en indien helemaal niet, dan hoop ik dat ons gemeenschappelijk werk steeds voor jullie een heilig aandenken blijft, het hele leven lang. God zegene jullie, jullie familieleden en allen die met ons meeleven, Joop.'

Op 11 augustus 1944 werd Joop Westerweel in Vught gefusilleerd. Hoeveel joden en niet-joden zijn zo niet belaagd vanwege beider eendere menslievendheid; behandeld als de slachtoffers waarmee zij zich in hun lot wisten te identificeren. De lotsverbondenheid van Schuschi en Westerweel is een gaaf voorbeeld van deze vorm van humanitair verzet. Ondanks het falen van zeer velen zijn er gelukkig vrij velen, joden en niet-joden, geweest, die zo wisten te handelen. Aan hun namen mogen, op gevaar af ieder van die vrij velen onrecht te doen, nog enige worden toegevoegd. Onder anderen die van de

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

PASSEPORT

N° 237A/42

AU NOM DE LA RÉPUBLIQUE DE PARAGUAY

LE CONSUL
DE LA RÉPUBLIQUE DE PARAGUAY
À BERNE

SIGNALEMENT

Âgé de 19. IX. 1860

Profession /

Taille MOYENNE

Nos NORMAL

Cheveux GRIS

Yeux FONCES

Bouche NORMAL

Dentier NORMAL

Visage OVALE

Signes particuliers:

Signature du porteur:

Invite par les présentes toutes les autorités et les employés chargés du maintien de l'ordre public et de la sûreté générale de laisser passer librement et sans obstacles le porteur de la présente: MADAME ROSA KAHN NÉE SALOMON

originaire de PARAGUAY

allant EN EUROPE ET EN OUTRE-MER

Le porteur est recommandé à la protection et aux bons offices des autorités.

Le présent passeport délivré est valable pour 2/DEUX/ANS.

Donné à Berne sous notre sceau le 30/TRENTE/ du mois DECEMBRE 1942/DEUX/

Le Consul: D. Klingli

CONULADO * PARAGUAY * BERNE

CONULADO * PARAGUAY * BERNE

CONULADO * PARAGUAY * BERNE

Het zal van de historicus heel wat tijd vergen alle voorhanden gegevens over deze vorm van humanitair verzet in Nederland op te sporen en in kaart te brengen om een zo zakelijk mogelijk beeld te geven en tot een afdoende conclusie te komen; een afgewogen antwoord te geven op de vraag of er niet veel meer verzuim en menselijk tekortschieten bij de anderen — de niet-joden — in hun betrekkelijke vrijheid van vervolging aantoonbaar is dan lijdelijkheid in het verduren van hun lot bij de vervolgde joodse landgenoten.

In het kamp Westerbork waren de joden geheel aangewezen op eigen hulp in eigen kring onder het toezicht van de Duitse bewaking. De kansen op ontvluchting waren daar uitermate

van het kamp, haast onmogelijk was; door deze omstandigheid werd echter de hulp tot onderduiken en ontsnapping vóór het overbrengen naar Westerbork des te noodzakelijker.

In het geheel van deze poging een schets te geven van de Nederlandse joden en het verzet rest nog één aspect: dat van de deelname van de joden aan het verzet van de anderen. Het is elders in dit artikel al even aangestipt. Betekent hun deelname nu in de gegeven situatie een surplus op het verzet van de eigen groep en op dat van de 'anderen', de niet-joden? Is het niet slechts een uiting van een wat manifester in het oog springende dadendrang? Men zou de vraag ook zo kunnen stellen: hebben de joden meer of

de communisten. Er mogen er nog enkele aan worden toegevoegd, onder anderen Leo Frijda, Hans Katan en Gerrit Kastein, allen lid van de zeer linkse groep CS VI — afkorting van het centrum van hun activiteit; Corellistraat 6 in Amsterdam. Zij zijn verantwoordelijk geweest voor enkele aanslagen op gevaarlijke Nederlandse collaborateurs, onder anderen op generaal Seyffardt, de commandant van het Nederlandse SS-Vrijwilligerslegioen, en op de NSB'er Reydon. In een ballade op Frijda schreef Yge Foppema:

'Maar gij, die nog oprecht zijt van gemoed en die bij dit verhaal uw hart voelt bonzen, besef het wel: Frijda was een der onzen, op onze bodem stortte hij zijn bloed,

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Boven: de socialist Joop Westerweel, die vele Palestijnse vluchtelingen over de grens hielp en in 1944 in Vught werd gefusilleerd.

Rechtsboven: een paar van de joodse kinderen die gered werden door de hulp van Johannes Bogaard uit Nieuw-Vennep.

gering. Allereerst was er de joodse ordedienst van het kamp, die verantwoordelijk werd gesteld voor elke ontvluchting; één uit het kamp ontvluchte persoon betekende straf voor tien anderen, dat wil zeggen deportatie bij de eerstvolgende gelegenheid. Men dient hierbij goed te beseffen dat het lot van deportatie iedere jood, misschien op een heel enkele uitzondering na, vroeg of laat zou treffen. Het was een tuchtmaatregel als zovele, waarbij de joden een haast niet te dragen verantwoordelijkheid jegens elkander werd opgelegd. Onder de leden van de joodse ordedienst zijn er geweest zoals onder de niet-joden; zij schoten, zij het in een onvergelykbaar andere situatie, ook wel eens te kort door ontsnappingspogingen te verijdelen. Doordat hulp van buiten af niet geboden werd, waren de kansen op ontsnapping zeer gering. Op de 105.000 gevangenen van Westerbork hebben er naar zorgvuldige schatting ongeveer 210 weten te ontvluchten. Bij velen zal ook het besef van het risico van het onderduiken — hoeveel onderduikers werden immers niet in het kamp gebracht als strafgeval, dat wil zeggen als reizigers voor de eerstgaande trein, — een zeer ontmoedigend effect gehad hebben. Wat de hulp van buiten af betreft, zij hier aangevoerd dat zij, gezien de ontoegankelijkheid

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

minder dan de anderen, als enkeling of in groepen, verstek laten gaan bij het deelnemen aan die wat manifester vormen van verzet, van het schrijven, drukken en verspreiden van illegale blaadjes, tot sabotage, spionage, overvallen en aanslagen op Duitsers en andere gevaarlijke lieden toe? Voor zover de anderen al deze vormen van verzet pleegden, werden ook zij vogelvrij, zoals alle joden dat zonder uitzondering en zonder enige deelname al waren. Er zijn heel wat namen bekend van joden, die met de anderen hebben samengewerkt. Voor zover de namen van hen die wegens deelname aan dat verzet hetzij door de kogel hetzij in de vernietigingskampen om het leven zijn gebracht, bekend zijn, is het aantal wat hoger dan tweehonderd. De anderen, die hetzelfde rijkgeschakeerde verzetswerk met het leven moesten betalen, verloren in totaal ongeveer zeventienduizend mannen en vrouwen. Dat is een verhouding van 1 op 35; er waren 140.000 joden in Nederland op een totale bevolking van ongeveer acht miljoen; dat is een verhouding van 1 op 60. Ook wanneer wij niet uitgaan van een vergelijking van het aantal dodelijke slachtoffers, dan blijft de verhouding uitvallen in het voordeel van die joden, die aan de hier bedoelde vormen van verzet hebben deelgenomen. Het totale aantal verzetslieden, dat vóór september 1944 actief is geweest — niet daarna — is een cijfer beneden de tienduizend. Maar goed, stel hun aantal toch op tienduizend, dan valt de deelname van de joden aan het verzet nog te hunnen gunste uit. Van de joodse deelnemers aan dat algemene verzet zijn in het voorgaande al enkelen genoemd; zij kwamen voornamelijk voor onder

om onze vrijheid was hij zo bewogen, dat hij voor 't peloton nog heeft gelogen.' Kastein benam zich ook het leven, toen hij was gearresteerd.

Onder de eveneens sterk links gerichte groep, die op 27 maart 1943 een aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister pleegde, waren vier deelnemers van geheel of gedeeltelijk joodse afkomst; onder hen de student in de medicijnen Rudolf Bloemgarten en de Oostenrijker Karl Gröger, eveneens student. Dit groepje noemde zich de 'rattekruidjongens' naar het door henzelf geschreven felle pamflet 'Rattekruid'. Ook Frijda en Katan publiceerden, onder andere in het illegale blad 'De Vrije Katheder.'

Deelname van joden in minder extreem links gerichte, in confessionele en andere verzetsgroepen is, kwantitatief over al deze groepen verspreid, wat minder geweest. Hierbij zij onder meer gedacht aan de Nederlandse Ordedienst waarbij zich enige joden hebben aangesloten of aan de Stijkelgroep, waarvan de meeste leden op 3 juni 1943 in Berlijn ter dood veroordeeld werden, onder anderen de joodse advocaat Maurits Hes. Over hun einde heeft de Berlijnse gevangenisdominee Harald Poelchau in zijn boekje 'Die letzten Stunden' geschreven: 'Die zweiunddreissig Holländer der Stijkelgruppe wurden, im Gefangenenwagen eng zusammengepfercht, in zwei Gruppen zu den Schiessständen gefahren. Es wird mir unvergesslich sein, wie aus den vergitterten Wagen das Lied 'Wilhelmus van Nassau' erklang. 'Dem Vaterland treu bleib ich bis in den Tod...' Die Erschiessung dieser tapferen Männer dauerte von acht Uhr bis elf Uhr

morgens. Jeder Mann wurde einzeln erschossen.' Een niet gering aantal joden heeft ook zijn bijdrage geleverd aan de illegale Nederlandse pers; aan veertig van de twaalfhonderd verschenen bladen en blaadjes, in grote of kleine opslag, landelijk of plaatselijk verspreid, hebben een of meer joden meegewerkt. Zo schreef Leo Frijda in 'Lichting' en 'De Vrije Katheder'; Hans Katan in het laatste; Paul de Groot in 'De Waarheid'. Er heeft ook een specifiek joods ondergronds blad bestaan, 'De Keten'. Het is een jood geweest, die een van de hedendaagse landelijke dagbladen, 'Het Parool', zijn naam gegeven heeft; hij liet op 29 maart 1942 in Sachsenhausen bij een executie het leven. Het illegale 'Parool' heeft nog meer joodse mede-

Joodse onderduikers, zoals dit bejaarde echtpaar, hielden zich met name in de steden vaak schuil in dit soort onderkomens.

werkers dan de hierboven bedoelde mr. Kann gehad, onder anderen de journalist Jacob Nunes Vaz en de koerier A. Lopes. Ook mr. Lodewijk Ernst Visser, president van de Hoge Raad der Nederlanden, die een zeer principiële houding tegenover de door de Duitsers ingestelde Joodse Raad heeft aangenomen. De *nolens volens* aan de uitvoering van de tegen de joden gerichte maatregelen meewerkende Joodse Raad wees hij volstrekt af. Hij schreef menig artikel voor het illegale 'Parool'. De ellende van arrestatie en deportatie is hem bespaard gebleven. Hij

stierf op 17 februari 1942, niet beducht voor een arrestatie als mogelijk gevolg van zijn verzet of voor de toen nog niet op gang gebrachte deportatie als gevolg van zijn jood zijn. Hij was Nederlander én jood. Als zovelen van de zijnen. Voorbeeld vooral voor de 'anderen', die wel te kort schoten, die tot wie in een brandende satire, verschenen in het illegale 'Geuzenliedboek', de dichter deze woorden richtte: 'De joden worden opgejaagd als schurftige honden, broeders, Ze worden afgeslacht in Polen of verkwijnen in de loodmijn, broeders, Zeg: 't Is verschrikkelijk! maar alleen in dicht besloten kringen, broeders, Denk om uw leven!'

JOODSE MAQUIS

DRS. EVA TAS

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Duizenden jaren wonen er joden in Frankrijk en sinds de Franse revolutie genieten zij burgerrechten. Vandaar dat de lichtstad allen aantrok die de Oosteuropese pogroms ontvluchtten. Na 1933 voegden zich bij de driehonderdduizend joodse ingezetenen naar schatting nog eens vijftigduizend vluchtelingen uit het Derde Rijk en na 1938 ook uit Oostenrijk. De Oosteuropese joden kwamen voor het merendeel uit Polen. Zij waren onderling sterk verbonden, hadden een fijne neus voor vervolgingen en bezaten een net van sociale voorzieningen, dat vooral was opgezet om hun kinderen te beschermen. Het *comité Amelot* sloeg de handen voor dit doel al ineen op 15 juni 1940, de dag na de val van Parijs. Bestaande instellingen

Jonge mannen van de maquis hebben een kameraad in de strijd verloren. Hij wordt door de groep ten grave gedragen.

werkten door; zo liet de *Oeuvre de Secours aux Enfants* (OSE) het grut uit de kindertehuizen om Parijs wegtrekken. Ook de oude joodse vereniging voor beroepsopleiding (een vereniging die internationaal met de letters ORT wordt aangeduid naar de oorspronkelijke Russische afkorting) zette haar bemoeiingen in het bezette Frankrijk legaal voort. Sterk ontplooidde zich de activiteit van de *Fédération des Sociétés Juives de France*. In deze *Fédération* waren vrijwel alle geïmmigreerde joden gegroepeerd volgens hun geboorteland en woonplaats. Haar

hulp werd van lieverlee uitgebreid tot het verstrekken van onderduikadressen, identiteitskaarten en illegaal vervoer. Er vielen uiteraard de nodige slachtoffers.

De joodse padvindsters van de *Eclaireurs Israélites de France* (EI), meest geboren Fransen, stapten over in de illegaliteit via het leiden van kindertehuizen en landbouwbedrijven voor jongeren die vaak uit kampen waren weggehaald. Hun zesde afdeling, de beroemde *Sixième*, die ruim achthonderdvijftig kinderen en jongelui opzocht, onderbracht, verzorgde, opleidde en beschermde, geleidde er vijfhonderd over de Zwitserse grens. Soortgelijk werk verrichtten de zionistische jeugdgroepen; zij brachten tweeduizend kinderen naar Zwitserland en gingen

vooral vanaf 1943 op vele punten samen met de padvindes. Hun vervalsingscentrales behandelde de hele scala van gewenste papieren, zowel voor anderen als voor de eigen 'clientèle', voor immigranten die geen Frans spraken, zoals een rabbijn met zeven kinderen, als voor de schrijver-verzetsleider Jean Cassou en de jezuïet Braun. Zelfs de leiders van de *Union Générale des Israélites de France* (UGIF), een in november 1941 door de Duitsers opgelegde doch daarna scherp bestreden soort Joodse Raad, werkten illegaal. Maar de socialist Jarblum, voorzitter van de *Fédération des Sociétés Juives de France*, boycotte de UGIF en steunde het verzet vanuit Genève. Alleen het centrale Israelitische kerkbestuur bleef legaal en protesteer-

was de ziel van de *Amitiés Chrétiennes*. Met instemming van kardinaal Gerlier, geholpen door bisschop Salièges van Toulouse en monseigneur Théas van Montauban, die eigenhandig papieren vervalste, schiepen Glasberg en de zijnen na hun kindervervoerdienst een reeks 'landbouwcentra': buitenlandse joden, Duitse deserteurs en aan de nazi's ontsnapte Russen pootten hier aardappelen. Verder haalde de schrijfster Nina Gourfinkel met Ninon Hait honderden mensen uit het interneringskamp Gurs.

Geredden zowel als redders waren in reserve als maquisstrijders. Ook de broer van abbé Glasberg, een beroepsmilitair en directeur van een van de 'landbouwcentra', zat in het verzet. Onder de doorzichtige naam Victor Vermont

gen uit het verzet, met de gemeenten en zelfs met de dienders van Vichy. De jonge Daniel Trocmé werd samen met de bewoners van het door hem geleide jeugdhuis gepakt en in het Poolse vernietigingskamp Majdanek vergast. Het door Italië bezette Nice bleef 'jodenparadijs' en verzetscentrum tot dit land op 8 september 1943 capituleerde. Een comité uit Nice loodste kinderen weg en huisvestte duizenden vluchtelingen uit door Duitsers bezet gebied. Bijzonder onderscheidden zich de Italiaanse joodse bankier Donati en de prefect Chaigneau; het optreden van de chef van de 'rassenpolitie' te Rome, de Spaans-joodse Lo Spinoso, verdient eveneens vermelding.

In november 1943 vormden acht bonden de

de buiten de UGIF om bij Vichy, waarschuwde tijdig voor razzia's en verschaftte geld aan het verzet. Opperrabbijn Hirschler maakte zich hierbij verdienstelijk.

In de tweede helft van 1942 werd verder alles illegaal. Het hoofddoel van de werkzaamheden was en bleef het redden van kinderen. Het *circuit-Garel* kon duizenden kinderen behouden. Het werk van dit *circuit* strekte zich uit over dertig departementen, alle kerken en ook officiële instanties. Een zekere Marianne Cohn ging met 'haar' kinderen de dood in, zoals Korczak in Warschau.

Er ontstonden ook speciale reddingbrigades. De legendarische abbé Glasberg, vicaris van St.-Alban te Lyon, van afkomst een Poolse jood,

'Maquisards' van het joodse leger ('Armée juive'). Zij gingen later op in de 'Organisation Juive de Combat'.

werd hij bij zijn werk door de *Gestapo* gesnapt en in augustus 1943 omgebracht.

Minstens een tiental Franse rabbijnen werd in het verzet 'op heterdaad betrapt'. Een hunner, Samy Klein, is gefusilleerd, een ander, René Kapel, werd in een hinderlaag gelokt, maar ontsnapte tijdens een transport.

In de woeste Cévennes, vanouds de streek van de hugenoten, overtrof het aantal joden tenslotte dat van de door drie predikanten aangevoerde protestantse bevolking. Deze bevolking stond in contact met alle genoemde groeperin-

Union des Juifs pour la Résistance et l'Entraide (UJRE), het joods verbond voor verzet en onderling hulpbetoon, kortweg *Union*. Zij telde onder andere een dozijn drukkerijen.

In de zomer van 1942 had de 'Volkshulp' bij en in Toulouse de eerste joodse partizanengroep gevormd. Deze stad werd een centrum van de joodse — vaak jiddisch sprekende — maquis. Lyon, Grenoble en Marseille waren ook zulke centra. De UJRE telde vijfentachtig maquis plus ruim honderd gevechtsgroepen in de steden, waarvan twintig in Parijs. Al deze groepen werden ingevoegd in de *Francs-Tireurs et Partisans Français* (FTP), het linkerdeel van de Franse binnenlandse strijdkrachten. De vijftiendertigste FTP-brigade was opgericht door de

oud-Spanjestrijder kolonel Marcel Langer en overviel na diens marteldood te Toulouse onder meer het *Gestapo*-huis. De negentienjarige Marcel Rayman had midden in Parijs generaal von Schaumburg opgeruimd en Ritter, de afgezant van 'rijksslavenhaler' Sauckel, voor hij in februari 1944 op de Mont Valéran viel als één uit het bekende proces van 'de drieëntwintig'. Elf van hen waren joden. De UJRE heeft in heel Frankrijk zeshonderd man verloren. Ook de joodse padvindsters en jonge zionisten zijn in 1943 in het departement Tarn tot gewapende actie overgegaan. De *Organisation Juive de Combat* (OJC), de joodse strijdorganisatie die in 1941 door David Knout werd opgericht als *Armée juive* (AJ), had in de Montagne Noire

een maquis. Zij behoorden tot de groep-Westerweel en reisden, aten en logeerden tussen de *Wehrmacht* dank zij zelfgemaakte *Ausweise* en andere benodigde papieren van *Organisation Todt* en *Gestapo*. Daarmee wisten zij werkplaatsen van de *Luftwaffe* binnen te komen, de duikbootbasis te Bordeaux en een bureau van de *Sicherheitsdienst*. Een van de leiders, een zekere Cor (Max Windmuller), heeft meer dan honderd jongens uit Nederland naar de Spaanse grens gebracht om daarna met de geallieerden mee te vechten. Zelf is hij, evenals de meesten van de Nederlandse groep, gepakt en vermoord. Ad Linnwinkel bleef als lid van de OJC de doortocht over de Pyreneeën organiseren voor meer dan vijfhonderd mensen. Hij nam deel

linkeroever. De UJRE weerde zich het sterkst op en om de Place de la République en bij de door de Duitsers in gebruik zijnde kazerne daar in de buurt.

Van de voor de oorlog in Frankrijk gevestigde joden is twee derde gespaard gebleven tegen een vijfde in Nederland. Dit is wel toegeschreven aan Frankrijks bergen en bossen en de minder perfecte administratie. Een kwart miljoen mensen dankt zijn behoud echter allereerst aan het verzet van henzelf, of het nu civiel, militair, communistisch, gaullistisch of zionistisch georiënteerd was. Het verzet heeft nimmer alleen gestaan; het kende geen getto: 'De beulen van de joden zijn Frankrijks beulen,' had het Nationale Front verklaard en schreef een joods ille-

C.D.J.

in Languedoc haar voornaamste maquis. Samen met omwonende boeren werden zij getraind door enkele beroepsofficieren, zoals Jacques Lazarus. Men kreeg wapens per parachute aangevoerd via de *Armée Secrète* (AS), het geheime leger. Deze tak van de partizanen werd met de andere groeperingen in juni 1944 verenigd door de *Forces Françaises de l'Intérieur* (FFI), de Franse binnenlandse strijdkrachten. In augustus 1944 blies de *compagnie Marc Haguenau* (genoemd naar de gesneuvelde padvindsterschef) bij Mazamet een Duitse pantser-trein op en dwong met nog een compagnie het tienmaal sterkere Duitse garnizoen van Castres tot overgave.

Bij Castres vormden ook twaalf 'Hollanders'

In de zomer van 1944 bevrijdde de 'compagnie Marc Haguenau' de Franse stad Castres van de Duitse bezetting.

aan de bevrijding van Parijs en bestuurde de auto van de joodse FFI die het kamp Dranchy (het Franse Westerbork) kwamen bevrijden. Hij was een van de weinige overlevenden. Aan de door de bevolking zelf verrichte bevrijding van Parijs hebben joodse *maquisards* en leden van de stedelijke gevechtsgroepen een werkzaam aandeel gehad in verreweg de meeste wijken; de UJRE-eenheden die een kwart van de totale gewapende mankracht van de opstand uitmaakten, waren vooral werkzaam op de rechter Seineoever, de OJC meer op de

gaal blad. PTT-meisjes, bisschoppen, spoor-mannen, politieagenten, dominees, boeren-vrouwen en gemeenteklerken handelden hier-naar.

Het hardnekkige en wijdvertakte verzet bemoeilijkte voortdurend de *Endlösung* in Frankrijk. De Duitsers hadden er niet genoeg ijverige dienaren voor; beschikbare dienstwillige Fransen werden vaak schaakmat gezet door de koelbloedigheid en het vernuft van meestal jonge mensen. Dezen, 'Arisch' of niet, vromen of atheïsten, onverdroten klassestrijders of tevreden burgers, beroepsmilitairen of schoolmeisjes, overtroffen de vernietigingswil van de nazi's door hun scherpzinnigheid, geestkracht en levensovertuiging.

TUSSEN TWEE VUREN

DR. J. MELKMAN

Het verzet van de joden in Oost-Europa tegen de Duitse moordenaars was verzet van onbewapenden, ongeoeffenden, als melaatsen getekenden tegen een machtige machine die beschikte over de modernste bewapening, geoeffende soldaten en alle verkeers- en communicatiemiddelen.

Dat geldt, zo zal men wellicht tegenwerpen, voor alle verzetsbewegingen in Europa. De joden bevonden zich echter in een veel moeilijker situatie: de meesten van hen waren herkenbaar aan hun uiterlijk en bovendien vormde de Poolse bevolking voor hen geen bescherming, omdat die hen over het algemeen niet minder haatte dan de Duitsers. Nog een factor van betekenis: omdat de Duitsers de joden het eerst en het ergst troffen, onstond de joodse verzetsbeweging in Polen — evenals in andere landen — eerder dan de algemene verzetsbeweging en

toen de laatste op gang kwam, waren de joden voor het grootste deel al uitgeroeid.

De joden leefden dus volkomen geïsoleerd van de buitenwereld. Alleen wanneer dat isolement werd doorbroken — zelfs al was het maar door zeer dunne draden van communicatie — kon een verzetsbeweging ontstaan. En daar van iedere verzetsbeweging de jongeren de harde kern vormen, waren de joodse jeugdbewegingen de basis voor de gewapende illegaliteit. De communicatielijnen van de zionistische jeugdbewegingen in Polen strekten zich uit van Wilna en Kaunas in het noorden tot Lodz en Krakow in het westen en Lemberg in het zuidoosten. De contacten werden onderhouden door koeriers en koeriersters met een 'Arisch' uiterlijk die rondreisden met mededelingen, illegale lectuur en zelfs wapens. Warschau was het hoofdkwartier van de meeste stromingen. Daar werd in

maart 1942 ook besloten tot de oprichting van een gezamenlijke joodse strijdorganisatie, waaraan ook de communisten deelnamen. Er is dan ook een direct verband tussen de opstand in Warschau en de acties die ondernomen werden in Krakow, Bedzin, Czeszochowa, Bialystok, Wilna en Brody. Ze waren alle het werk van jonge mensen, opgegroeid in de zionistische *chaloets* (pioniers)-beweging of in de linkssocialistische en communistische organisaties.

In Krakow werd de 'joodse strijdorganisatie van de chaloetsische jeugd' opgericht; een van haar eerste acties was het uitsturen van vijf jongeren (met de eerste vijf revolvers die vanuit Warschau waren geleverd) om in de bossen aansluiting te zoeken bij de partizanen. Deze actie mislukte en toen begon een tragedie die kenmerkend is voor de positie van de joden: terwijl de Poolse socialistische partij nog niet

bereid was tegen de Duitsers op te treden, wisten de joden dat ze geen tijd te verliezen hadden. De joodse organisatie voerde op 22 december 1942 bomaanslagen uit op cafés die door Duitse officieren werden bezocht en op *Gestapo*-personeel dat zich op straat bevond en verspreidde antifascistische oproepen in de stad. De actie was een groot succes en vele Duitsers kwamen om het leven. Maar door verraad viel het hoofd² kwartier met de belangrijkste leiders in handen van de Duitsers. Hiermee kwam een einde aan de verzetsactiviteiten in het 'Arische' gedeelte van de stad en zegevierde het standpunt van de Warschause leiding die alleen binnen de getto's wilde optreden.

De kansen op succesvol verzet waren in het get-

begon die een einde zou maken aan het bestaan van het getto. Bij de gevechten verloren bijna alle verzetsstrijders het leven; de rest ontkwam naar de bossen in de buurt en voegde zich bij de partizanen.

De joden in de Litouwse getto's Bilna en Kaunas hadden twee jaar uitstel gehad door de inlijving bij de Sowjetunie in 1939. Geruchten omtrent partizanen die in de rug van de vijand opereerden, drongen tot het getto door. Er werden wel enige sabotagehandelingen uitgevoerd, maar in de discussies kregen weldra degenen de overhand die alle krachten en middelen wilden richten op de strijd buiten het getto. Van Kaunas is bekend dat meer dan vijfhonderd man tot de verzetsorganisaties behoorden

Hoeveel joodse partizanen er zijn geweest, is zelfs niet bij benadering vast te stellen. Het is typerend voor de positie van de joden dat de officiële Russische en Poolse geschiedschrijving hun aandeel tracht te verkleinen of zelfs volledig verzwijgt. De Duitse documenten spreken daarentegen een geheel andere taal: volgens deze bronnen vormden de joden de kern van de hele partizanenbeweging. De *Gebietskommissar* van Slonim vertelt in zijn rapport over de politieke situatie van 21 maart 1943: 'Alleen al van de bende in het noorden van het gebied is bekend dat ze een sterkte heeft van ongeveer 1550 man, van wie minstens de helft bestaat uit joden die ontsnapt zijn uit het gebied van Lida en Nowgorodek.' Een half jaar

Mordechai Tamaroff-Tenenbaum, die in het getto van Bialystok maandenlang werkte aan de voorbereiding van een opstand.

Links: Jechiel Grinspan, kortweg Chil, (rechts), opereerde met een grote groep partizanen in de buurt van Parysów.

Rechts: vele vrouwen streden mee in het verzet. Hier een groep partizanen, die in de buurt van de stad Wilna opereerde.

to echter niet beter dan daarbuiten. Omdat de strijdorganisatie niet het leven van andere joden wilde riskeren, voordat het kritieke ogenblik was aangebroken (er was immers geen twijfel aan of de Duitsers zouden bij de geringste weerstand het gehele getto liquideren), en de beschikbare wapens bovendien belachelijk gering in aantal waren, vond de opstand meestal op het laatste nippertje plaats. Dat gebeurde in Czestochowa, waar de verzetsorganisatie onderaardse tunnels had gegraven die echter alle, ondanks verwoede tegenstand, door de Duitsers met handgranaten onbruikbaar werden gemaakt. Dat was eigenlijk ook het geval in Bialystok waar onder leiding van Mordechai Tamaroff-Tenenbaum maandenlang werd gewerkt aan de voorbereiding van de gewapende opstand. Toch werden de verzetsstrijders nog verrast toen op 15 augustus 1943 de grote razzia

en dat daarvan enige honderden de weg naar de partizanen vonden. Ook in Wilna kwam het niet tot een georganiseerd verzet in het getto zelf; de *Fareinigte Partisanische Organisazië* gebruikte haar invloed voornamelijk om wapens aan te schaffen of te fabriceren en om de leden van de organisatie naar de partizanengebieden te brengen.

Hiermee zijn we dan gekomen bij de problemen van de joodse partizanen. Er was een groot verschil tussen de Russische en de Poolse partizanen: de laatsten kwamen pas tegen het einde van de oorlog tot werkelijke gevechtshandelingen. De joden in het oosten van Polen, in de gebieden die door de Sowjetunie waren geannexeerd en door Duitsland werden veroverd, zochten al direct na de *Reinhardt-Aktion* (de liquidatie van joden in het *Generalgouvernement* in 1942/1943) contact met de partizanen.

eerder had dezelfde functionaris al vastgesteld: 'Een zeer groot aandeel in het succes van de gezamenlijke sabotage- en vernietigingsacties komt op rekening van de joden die niet alleen als koerier een waardevolle steun zijn voor de sowjetaanvoerders, maar ook actief optreden met gestolen wapens uit oorlogsbuitdepots, met medicijnen en instrumenten die ze uit ziekenhuizen hebben onttrokken en tenslotte ook als gewapende bandieten. Bij één enkele dagactie op 21 augustus troffen we onder de 223 gedode bandieten 80 gewapende joden aan.' Ook uit de berichten van joodse partizanen blijkt dat het aandeel van de joden niet gering was. Hun verliezen waren echter veel groter dan die van andere partizanen. In de eerste plaats vluchtten ook velen die in feite niet weerbaar waren (vrouwen, kinderen, zieken) naar de bossen en vormden daar een extra-belasting voor

de echte partizanen die hen moesten beschermen en voeden. Ten tweede waren het niet alleen de Duitsers die het op hen hadden gemunt, maar ook de aanhangers van nationalistische groeperingen zoals het Oekraïense leger van Stefan Bandera of de 'witte' Polen: de aanhangers van de Poolse regering in Londen. Deze al voor de oorlog door anti-semitisme geïnfecteerde richtingen behandelden de joden met niet minder wreedheid dan de Duitsers dat deden. De houding van de *Armia Krajowa*, het ondergrondse leger dat trouw was aan de Poolse regering in Londen, was meestal onvriendelijk en vaak vijandig. Als de joden al werden toegelaten, was het als individu, nimmer als groep. In de gebieden die beheerst werden door de 'witte'

trein met drie- tot vijfhonderd soldaten. Partizanen van Chil begeleidden ook een aantal communistische Poolse leiders, onder wie Gomoelka, toen die naar Moskou gebracht moesten worden. Chil beëindigde de oorlog in de rang van kapitein van het Poolse leger. Ondanks zware verliezen overleefden in de buurt van Parysów honderdtwintig partizanen en tweehonderd bewoners van het familiecamp de oorlog.

In deze zelfde streek vocht ook Samuel Jegier, die als Pools soldaat in Duitse krijgsgevangenschap was geraakt en uit het kamp ontvlucht was. Hij kreeg contact met een groepje van zeven man dat over vier geweren en twintig kogels beschikte en zich daarmee in leven hield in een

Warschau zetten de strijd als partizanen voort in een compagnie die de naam *Mordechai Anielewicz* droeg. Bijna alle leden van deze compagnie verloren het leven in gevechten met Duitsers; over het bestaan ervan zijn we slechts ingelicht door het getuigenis van een overlevende.

De positie van de joden in de partizanenbeweging in het westen van de Sowjetunie was in principe gunstiger dan in Polen, maar ook daar bleek dat de joden voor moeilijker taken stonden dan de overige partizanen. De eerste kern van de Russische partizanenbeweging was alerminst heroïek. Ze bestond voornamelijk uit soldaten die bij de terugtocht waren afgesneden van het leger. Ze hielden zich schuil in de bos-

Zydowski Instytut Historyczny

Polen en de zogenaamde 'groene' Oekraïeners is dan ook vrijwel geen enkele jood in leven gebleven.

Voor de joden die daadwerkelijk aan de strijd tegen de Duitsers wilden deelnemen, bleef dus alleen over het door de communisten beheerste verzetsleger *Gwardia Ludowa*. Hierbij sloten zich ongeveer twaalf joodse partizanengroepen aan. Een van de bekendste was het bataljon dat onder aanvoering stond van 'Chil' (Jechiël Grünspan). Deze was met een aantal jongeren gevlucht uit Parysów, een dorpje ten noordoosten van Lublin, dat ongeveer tweeduizend joodse inwoners telde. Chils groepje, dat in korte tijd aangroeide tot honderdtwintig man, voerde vele acties uit waaronder het opblazen van een

vijandig gezinde omgeving. Een Russische kapitein uit Charkow die eveneens uit een krijgsgevangenenkamp was ontvlucht, sloot zich bij hen aan en dank zij hem konden zij een aantal vermetele acties uitvoeren waardoor ze de beschikking kregen over automatische wapens. Bij een Duitse overval verloor de Russische kapitein het leven en Jegier volgde hem op. Hij specialiseerde zich in het opblazen van spoorlijnen en overviel Duitse patrouilles op de weg van Warschau naar Lublin. Toen hun de grond onder de voeten te heet werd, kregen ze bevel naar de bossen van Parysów te gaan waar ze zich aansloten bij het partizanenbataljon van Chil.

Ook de overlevenden van de getto-opstand in

sen en dwongen de boeren hen van levensmiddelen te voorzien. Op de Duitsers schoten ze pas in uiterste noodzaak. Pas later ging de Russische legerleiding het belang van een partizanenbeweging inzien. In Moskou werd een centrale leiding ingesteld; er werden getrainde bevelhebbers per parachute neergelaten; de troepen kregen wapens en levensmiddelen en er werd in Moskou zelfs een speciale opleidingsschool voor partizanen opgericht.

Of de joden in Oost-Europa contact konden maken met min of meer geregelde partizanengroepen hing dus helemaal af van de vraag hoelang het getto nog bleef bestaan, nadat de *Einsatzgruppen* hun eerste massale moord hadden voltooid. Een factor van het grootste belang

was bovendien de afstand tussen het getto en de ondoordringbare wouden waarin de partizanen zich schuilhielden. Van Kaunas naar het dichtstbijzijnde bosgebied (in de omgeving van Rudnik, ten zuiden van Wilna) was een afstand van honderdvijftig kilometer — een traject dat wegens de gevaren door de joden niet te voet kon worden afgelegd. Chaim Jelin, de leider van de ondergrondse beweging in het getto, beschikte als communistisch functionaris tijdens de Russische bezetting over vele contacten; hij slaagde erin een Litouwse chauffeur te vinden die tegen een zeer hoge vergoeding bereid was met een vrachtwagen gewapende mannen naar een punt te brengen dat ongeveer veertig kilometer van de bossen verwijderd was. Jelin slaagde er op

Links: enkele leden van de 'joodse strijdorganisatie van de chaloestische jeugd' te Krakow, die op 22 december 1942 bomaanslagen uitvoerde op cafés die door Duitse officieren werden bezocht en op 'Gestapo'-mensen op straat. Ook verspreidde deze groep antifascistische oproepen.

Rechts: Toewja Bielski was een van de meest strijdbare leiders van partizanengroepen. Hij voelde het ook als zijn taak zo veel mogelijk joden te redden en zich niet tot strijdbare mannen te beperken. Hij stichtte een illegaal dorp, compleet met fabrieken, ziekenhuis en veterinaire dienst.

Geheel rechts: dr. Jecheskiel Atlas leidde als arts een partizanengroep en nam deel aan vele sabotageacties. De Duitsers zetten zelfs vliegtuigen in om de beroemd geworden groep te bestrijden. Dr. Atlas zelf stierf bij deze actie, maar zijn Atlasbataljon bleef voortbestaan.

die manier in niet minder dan acht groepen te vervoeren. Toen hij bezig was het vervoer te regelen voor een volgende groep van dertig man, werd de chauffeur gearresteerd. Bij een poging een andere bestuurder te vinden, werd Jelin door een Litouwse agent aangehouden. Jelin schoot de man in de hand en vluchtte. Er werd een klopjacht op hem gehouden waarbij hij nog twee tegenstanders wist neer te schieten. Toen hij geen munitie meer had, sneed hij zijn slagaders door. Jelins dood en de moeilijkheid andere chauffeurs te vinden, verlamde geruime tijd de activiteiten van de ondergrondse troepen in Kaunas.

Voor hetzelfde probleem stond Jozef Glazman, een van de vijf commandanten van de Verenigde Partizanen Organisatie in Wilna. Glazman bekleedde verschillende functies in het getto, maar omdat hij daarvan gebruik maakte om de verzetsorganisatie aan wapens te helpen en haar te trainen voor de strijd, kwam hij in scherp conflict met de leiders van de *Judenrat*, die hem uit vrees voor de wraak van de Duitsers zelfs arresteerden en overbrachten naar een werk-kamp. Glazman wist te ontkomen, keerde naar het getto terug en verliet het weer op 24 juli 1943, samen met eenentwintig man bij wie zich later nog eens veertien man aansloten. In een dorpje vijftientwintig kilometer verder werd de groep overvallen. Negen mannen sneuvelden, een aantal anderen verloren het contact en sommigen keerden terug naar het getto. Glazman zette de tocht met dertien man voort maar

pas na twee weken bereikte hij zijn plaats van bestemming: de bossen die niet meer dan honderd kilometer van Wilna lagen. Pas daar kon hij, met toestemming van de sowjetcommandant, een joods bataljon oprichten dat weldra van zeventig tot tweehonderdvijftig man uitgroeide. Het einde van Glazmans partizanen was droevig. In oktober 1943 omsingelden de Duitsers met 70.000 man de bossen ten oosten van Wilna. In kleine groepjes probeerden de partizanen te ontkomen, maar in de nacht van Grote Verzoendag streed Glazman met vijftig man de laatste, hopeloze strijd bij een poging de ring van de Duitsers te doorbreken. Slechts één meisje, dat zich in het koren verborgen wist te houden, slaagde erin aan de

Zydowski Instytut Historyczny

Zydowski Instytut Historyczny

speurtocht van haar belagers te ontkomen. Voor de joden in de dorpen was het gemakkelijker in het partizanengebied te komen. Het beroemde bataljon van dr. Jecheskiel Atlas ontstond toen niet minder dan driehonderd joden wisten te ontkomen aan een razzia in het dorpje Dereczyn, ten noorden van Slonim. Verscheidene van deze vluchtelingen sloten zich aan bij dr. Atlas, die als arts partizanen had behandeld. In de vijf maanden dat Atlas het bevel voerde, nam hij deel aan een groot aantal sabotageacties. Hij verloor het leven in een veldslag waaraan zelfs Duitse vliegtuigen deelnamen. Bij zijn dood droeg hij het bevel over aan Eliahu Lipskowicz, onder wiens leiding het Atlasbataljon niet minder dan tweeëntwintig treinen opblies. Eliahu overleefde het partizanenbestaan, maar zijn zuster en broer, die eveneens in het Atlasbataljon vochten, sneuvelden; zijn broer in een gevecht met soldaten van het leger van generaal Wlassow dat het eveneens op de joden had gemunt. Eliahu nam dienst in het rode leger en sloot zich na de oorlog aan bij een groep pioniers die zich voorbereidde op een bestaan in Palestina. Op de opleidingsboerderij in Liegnitz (bij Breslau) werd hij gedood tijdens een aanval van Poolse fascistena.

Rekening houdend met de aantallen geredde mensenlevens was het bataljon van de gebroeders Bielski in het district Nowogrodek wel de belangrijkste van de joodse partizanenformaties. Commandant van het bataljon was Toewja Bielski maar ook zijn broers Asaël en Zoesja en

hun vrouwen waren actieve partizanen. De familie woonde in een dorp en was gewend aan het leven op het land, hetgeen hun aanpassing aan het harde partizanenbestaan vergemakkelijkte. Van het begin af stelde Toewja zich als taak niet alleen te vechten tegen de Duitsers en hun vazallen, maar ook zoveel mogelijk joden te redden. Dit was in strijd met de regels van de partizanen die zich gewoonlijk alleen bekommerden om strijdbare mannen en dan nog alleen als die in het bezit waren van wapens. Bielski ondernam ook strafexpedities tegen boeren die joden aan de Duitsers uitleverden. Tenslotte werd het aantal noncombattanten echter zo groot dat het in het district Nowogrodek te gevaarlijk werd, waarna Toewja Bielski naar de

Nalibokische bossen ten westen van Minsk trok. Daar werd een familiecamp gesticht, 'Jeruzalem' of 'Bielski' genaamd, waar niet minder dan twaalfhonderd mensen een onderkomen vonden. Dit illegale dorp bezat werkplaatsen van allerlei aard die uitsluitend voor de partizanenlegers werkten. In het dorp waren zelfs fabrieken voor zeep en worst, een ziekenhuis en een veterinaire dienst. Tot aan de bevrijding bleef het kamp bestaan. Toewja Bielski overleefde de oorlog, maar zijn vrouw en beide broers vonden de dood in gevechten met de Duitsers.

Zodra de Russische legers de gebieden bevrijdden waarin de partizanen opereerden, namen de meesten van hen dienst in het rode leger. De wapenstilstand in mei 1945 maakte voor de joodse partizanen, dit in tegenstelling tot de Russische en Poolse, geen einde aan hun nomadenbestaan. Terugkeren naar hun woningen en familieleden konden zij niet; hun familie was vermoord, hun woningen verbrand of door anderen in bezit genomen. Er heersten chaotische toestanden in Polen waar nog vele antisemitische formaties het gemunt hadden op het leven van de joden. Het merendeel van de joodse partizanen uit Polen en gerepatrieerden uit de Sowjetunie trok met andere joodse overlevenden langs illegale wegen naar Palestina. Daar werden zij ingeschakeld in het ondergrondse joodse leger en namen deel aan de gevechten die met de oprichting van de nieuwe joodse staat gepaard gingen.

DE OPSTAND IN
HET GETTO VAN WARSCHAU

STROOP RAPPORTEERT

M. G. EMEIS JR.

Stéphane Richter

Op 16 oktober 1940 wordt heel Warschau volgehangen met tweetalige plakborden, die in het Duits en het jiddisch de onmiddellijke vorming van een getto afkondigen. Natuurlijk valt de plaatskeuze op de armoedigste buurten. Als gewetensvolle bureaucraten dragen de nazi's ook voor deze schurkenstreek 'motieven' aan. Een ervan is de bestrijding van besmettelijke ziekten als dysenterie en vlektyfus, die volgens de Duitsers alleen in de joodse, volgens de medische statistiek echter evenzeer in de Poolse gemeenschap woedden. Het niveau van de lastercampagne blijkt uit de fijnzinnige slogan die op aanplakborden en in de kranten, scholen en bioscopen wordt gelanceerd: 'Joden — luizen — vlektyfus'.

'SS Brigadeführer' Jürgen Stroop (midden) stelt zich persoonlijk op de hoogte van het verloop van de getto-opstand.

De gettovorming dient in twee weken haar beslag te krijgen. In die tijd moeten 150.000 joden buiten het getto erin en 80.000 Polen in het getto eruit. De tweeduizend patiënten van het ruime, moderne joodse ziekenhuis in de Chistastraat verhuizen naar twee oude, kleine gebouwen in het getto, een kantoor en een school. Chirurgische instrumenten en verdere uitrusting moet men achterlaten. Invoer van serum en vaccin in het getto is verboden en ook de bacterioloog en Nobelprijswinnaar prof. Ludwig Hirschfeld kan zonder apparatuur niet in

het tekort voorzien. De zieken vullen de gebouwtjes tot in alle hoeken, ook de vloeren van de gangen liggen vol. Van isolering van besmettingsgevallen is geen sprake meer, de epidemieën nemen toe en maken ook slachtoffers onder artsen en verpleegsters. Het dodencijfer in het getto stijgt snel tot vier- à vijfduizend per maand. Daar textiel niet aan joden mag worden verkocht en dus steeds schaarser wordt, worden lijken 's nachts naakt op straat gelegd. Vuilniskarren brengen ze 's morgens naar massagraven op het joodse kerkhof. Ondanks de hoge sterfte zit men in het veel te kleine getto dicht opeengepakt. In maart 1941 wonen buiten het getto 920.000 mensen op 136,4 en in het getto 445.000 joden op 3,3 vierkante kilometer, wat

neerkomt op 7000 respectievelijk 135.000 mensen per vierkante kilometer. De bevolkingsdichtheid in het getto is dus het twintigvoud van die buiten het getto.

Hoe leeft en werkt het overvolle getto? Het leven wordt gekenmerkt door sterven en het werken door werkloosheid. Als eersten komen de witteboordjeswerkers op de keien. Joodse ambtenaren worden ontslagen, joodse bedrijven onteigend. Slechts zes procent van de gettobewoners heeft werk in het eigen beroep. Weinigen vinden een bestaanje in de vervaardiging van nieuwe produkten: schoenen met houten zolen, carbidlampen, sigaretten uit binnengesmokkelde tabak, glas-in-loodramen uit glasscherven. Het paard verdwijnt uit het straat-

beeld. Wat de Duitsers niet vorderen, gaat naar de slachtbank. De joodse taal wordt een Japans woord rijker: *riksja*. Een duizendtal mannen vervangt het paard voor wagens en karretjes die passagiers en goederen vervoeren.

Duitse nazi-industriëlen mogen in het getto fabrieken vestigen. De timmerfabriek van Hallmann telt 1000, de kledingfabriek van Toebbens 15.000 arbeiders. In diverse borstelfabrieken werken 4000 man. Bij Schultz worden vilt en leer verwerkt. 'In de vreselijkste omstandigheden', aldus een ooggetuige, 'in donkere ruimten, in hollen, zitten op krukjes en banken de arbeiders met gekromde ruggen aan tafels, aan machines, in werkplaatsen. Zij naaien ondergoed, bloezen en petten, matrassen en dekens;

danks de tien- of elfurige werkdag smeekt men om werk: wie voor de Duitsers werkt, krijgt een arbeidspas, het enige document dat althans enige garantie tegen arrestatie biedt bij de ontelbare razzia's van SS en politie. De gettoschrijver Opoczynski noemt de gevangeniswerkplaatsen zoals Dostojewski ze in zijn verhaal 'Het dode huis' beschreef, een paradijs vergeleken met bijvoorbeeld de mensonterende toestanden in een ondergoedfabriek in de Niskastraat. Vetpot is het voorlopig alleen in café Sztuka en in de restaurants Schultz, Britannia en A la Fourchette. Joodse Gestapo-agenten en politiechefs, rijke kooplieden die handel drijven met de Duitsers, smokkelaars, speculanten en chanteurs vormen er de clientèle. Maar de dure

VOLK VAN WARSCHAU, IK BEN HIER

In het hart van Warschau stond het standbeeld van de beroemde Poolse sterrenkundige Copernicus, die in 1500 als eerste suggereerde dat niet de aarde maar de zon het middelpunt van ons planetenstelsel is. De inscriptie op het voetstuk van het monument, gemaakt door de Deense beeldhouwer Thorwaldsen, luidde: 'Aan Copernicus. Van zijn landgenoten.' In de winter 1942—1943 vervingen de Duitsers dit opschrift door een ander: 'Aan de befaamde Duitse sterrenkundige.'

Op zekere dag schroefden een paar werklieden de plaquette los en namen haar mee. De schildwacht voor het tegenoverliggende Duitse politiebureau keek zonder interesse en zonder argwaan toe. Drie weken later liet gouverneur Fischer op alle stedelijke aanplakborden Bekanntmachungen aanbrengen: 'Onlangs hebben misdadige elementen uit politieke oogmerken de plaquette van het Copernicus-monument verwijderd. Als vergelding beveel ik de verwijdering van het Kilinski-monument. Tevens waarschuw ik dat bij herhaling van soortgelijke daden de Poolse inwoners van Warschau verstoken zullen worden van alle voedselrantsoenen voor de tijdsduur van één week. Fischer, gouverneur van Warschau.'

Kilinski was een Warschause laarzenmaker, die zijn stadgenoten in 1794 had aangevoerd tijdens een beleg door de Russen en sindsdien bij alle ambachtslieden bijzonder populair was. De Duitsers haalden nu zijn standbeeld van de sokkel en borgen het heimelijk op in de kelders van het Nationaal Museum. De volgende morgen las men in forse teerletters op de museummuur: 'Volk van Warschau, ik ben hier, Jan Kilinski.' En een week later prijken op de stedelijke aanplakborden affiches die in formaat, kleur en lettertype nauwkeurig overeenkwamen met die van de gouverneur van Warschau, Fischer.

De tekst luidde: 'Onlangs hebben misdadige elementen uit politieke oogmerken het Kilinski-monument verwijderd. Als vergelding beveel ik de verlenging van de winter aan het Oostfront voor de tijdsduur van twee maanden. Nicolaas Copernicus.'

Gerard Emeis jr.

HALT! SPERRGEBIET!

Das Betreten des ehemaligen jüdischen Wohnbezirkes ist strengstens verboten.

Jeder, der ohne einen neuen gültigen Ausweis im ehemaligen jüdischen Wohnbezirk angetroffen wird, wird erschossen.

Alle vor dem 23. April 1943 ausgestellten Ausweise zum Betreten des ehem. jüdischen Wohnbezirkes haben ihre Gültigkeit verloren.

Warschau, den 23. April 1943.

**Der SS- u. Polizeiführer im Distrikt Warschau
gez. Stroop**

SS-Brigadeführer u. Generalmajor d. Polizei

Vanaf 23 april 1943 wordt iedereen die het 'voormalige joodse woongebied' betreedt zonder vorm van proces neergeschoten.

fabriceren speelgoed, poppen, goudgalons, vliegenvangers, kammen, veiligheidsspelden, drukknopen, stropantoffels, borstels. In de borstelwerkplaatsen worden de borstels met de hand gesneden, de scherpe, als spelden prikkende draden met de hand gespannen. Vrouwen en kinderen hebben bloedige, kapotgestoken vingers, hun ogen hebben door overmatige inspanning steeds zwerende, donkere kringen.' De maandomzet van de Duitse getto-industrie stijgt tot zestig miljoen zloty's, maar de lonen blijven hongerlonen. Ondanks die fooi en on-

drankjes en verfijnde gerechten hebben een bittere bijsmaak. Ook voor de paar honderd welgestelde Duitse en Tsjechische joden die begin 1942 met huisraad en beddegoed per auto in het getto arriveren. In den beginne zijn zij ervan overtuigd dat Warschau voor hen slechts een doorgangshuis naar het neutrale buitenland is, maar al hun informeren naar de verwachte uitreisvisa is vergeefs.

Over het getto in Lodz verklaart een Herr Doktor Moser dat het moet worden bevoorraad met 'bij voorkeur het meest inferieure voedsel'. Met de voedselvoorziening van Warschau's getto is het niet beter gesteld, zodat de armste lagen van de joodse bevolking zijn aangewezen op soepkeuken en bedelarij. Alleen de welge-

stelden kunnen door smokkel en zwarte handel hun menu enigszins op peil houden. In de winter 1941—1942 bevroren de riolen en breekt een tyfusepidemie uit. Maart 1942 rapporteert de Duitse overheid in Warschau: 'Het sterftecijfer in het getto schommelt nog steeds om de 5000 per maand.' Van wie, althans voorlopig, blijft leven, wordt zo goed als alle bezit 'gevoerd', geroofd door de Duitsers. Himmler verwijt begin 1942 Frank, gouverneur-generaal van Polen, dat diens hoofdkwartier uitpuilt van 'spullen' uit het getto en dat Franks zuster 'zaken' doet met joden. Frank weet slechts te antwoorden dat het hem krenkt de *Oberkorruptionist* van Polen te worden genoemd.

Tussen 1 januari 1941 en 1 oktober 1942 sterven

82.092 gettobewoners. Dat is de nazi's niet genoeg. Zomer 1942 beginnen zij met hun bestiale 'evacuatie'. Ranselend met zweepen en gewerkolven jagen zij een kwart miljoen mensen de goederentreinen in, die Treblinka en andere vernietigingskampen als bestemming hebben. Duizenden halen zelfs die treinen niet, zij worden al bij hun arrestatie vermoord. Moishe Goldberg, voorzitter van de kappersbond, wordt thuis opgehaald door de *Gestapo*. Zijn vrouw vraagt: 'Waar gaat ie heen?' Een van de *Gestapo*-mannen antwoordt: 'Het is maar voor eventjes, hij komt gauw terug.' Zij vraagt: 'Mag ik mee?' De Duitser zegt: '*Bitte schön.*' Zij neemt haar driejarig kind op de arm. Op de drempel van hun huisdeur worden man, vrouw

en kind met revolverschoten afgemaakt. Vijftigduizend andere mannen, vrouwen en kinderen worden ten dode gedoemd bij de gigantische selectie van 5 september 1942 op de *Umschlagplatz*, waar zich onbeschrijfelijke tonelen afspelen. Adam Czerniakof, voorzitter van de Joodse Raad, pleegt zelfmoord.

Bij zijn bezoek aan Warschau in januari 1943 zegt Himmler verbluft te zijn over het grote aantal joden dat nog in het getto huist. Ten pleziere van de hoogste SS-potentaat wordt direct een razzia georganiseerd, die 6500 joden de vrijheid en het leven kost. Himmler beveelt ook de laatste 35.000 gettojoden (in werkelijkheid zijn er nog 70.000) uit te roeien.

Maandag 19 april, volgens de christelijke ka-

Links: meisjes vochten mee in de opstand. Bij hun gevangenneming werden ook zij zonder genade doodgeschoten.

Rechts: als verdedigers zich overgaven werden zij weggevoerd en zonder vorm van proces terechtgesteld.

lender tweede paasdag, wordt om drie uur 's morgens het getto hermetisch afgegrensd. Mordechai Anielewicz, de pas vierentwintjarige commandant van de joodse strijdorganisatie ZOB, beschikt over tweeëntwintig bataljons, elk bestaande uit een zestigtal mannen en vrouwen van achttien tot vijfentwintig jaar. Los van de ZOB staan drie bataljons van de *Irgun Zvai Leumi* onder bevel van Paul Frenkel en enkele individuele Poolse partizanen gereed. Zij weten zich kansloos, maar willen liever vechtend sterven dan gedwee naar de slachtbank gaan. De Poolse bevolking toont weinig medelijden en medewerking, maar is wel bereid tot (zwart) zaken doen: de ZOB moet voor één pistool zeven- à tienduizend en voor één geweer veertien- à zeventienduizend gulden neertellen. Door het Poolse ondergrondse leger zijn revolvers, geweren, explosieven, enzovoort toegezegd, maar de commandant ervan, generaal Bor-Komorowski, erkent later: 'Erg veel was het niet.' Dr. Isaac I. Schwartzbart noemt de Poolse hulp aan de gettostrijders 'niet noemenswaard, onbeduidend'. Hun bewapening bestaat op 19 april uit twee of drie mitrailleurs, honderd geweren en karabijnen, honderd pistolen en revolvers (waaronder Duitse Lugers), een paar duizend Poolse en zelfgemaakte handgranaten, voorts mijnen, molotowcocktails, enkele gasmaskers, Duitse helmen en uniformen.

Om zes uur 's morgens stuurt *SS-Brigadeführer* Jürgen Stroop 866 SS'ers het getto in. Ze worden gesteund door een 10-cm-houwitser, een tank, twee gepantserde voertuigen en een vlammenwerper. Dreunend en dreigend marcheert het zwarte bataljon des doods midden over de Zamenhofstraat. Op de hoek van de Milastraat wordt het verrast door een hagel van kogels en molotowcocktails. Tweemaal vliegt de tank in brand, twaalf SS'ers worden gedood of gewond. In paniek blaast de rest de aftocht. Een uur later zijn ze terug, nu sluipend langs de gevels en vurend op elk raam en balkon, op elke deur en dakgoot vanwaar gevaar kan dreigen. Deze eerste dag vangen, zoals hun chef Stroop het uitdrukt, de SS'ers zeshonderd joden. Om half zes 's avonds ratelt plotseling uit een blok een mitrailleur. Een speciale gevechtsgroep

Zydowski Instytut Historyczny

dringt binnen, maar vindt niemand. Stroop noteert in zijn rapport: 'De joden en misdadigers verzetten zich van steunpunt tot steunpunt en ontsnapten op het laatste moment via zolders of onderaardse gangen.' Als de Duitsers zich 's avonds terugtrekken, wordt het kordon om het getto met 250 SS'ers versterkt.

De volgende morgen wordt de actie klokke zeven hervat. Zij wordt bemoeilijkt doordat in het getto nog verschillende fabrieken zijn, die machines en werktuigen bevatten en dus (nog) niet in brand kunnen worden gestoken of geschoten. Opnieuw lijden SS en *Wehrmacht* verliezen: twee doden, zeven gewonden. De Duitsers 'verzoeken' de vierduizend joodse slavenarbeiders de borstelfabriek vrijwillig te ontruimen. Slechts achtentwintig joden komen naar buiten. Het gebouwenblok waarvan de borstelfabriek deel uitmaakt, wordt omsingeld en met een houwitser en drie kanonnen beschoten. Het resultaat is gering, van de zeven- à achtduizend joden in het blok krijgen de Duitsers er maar zestig in handen.

De derde dag veranderen de SS'ers van tactiek. De strijd om ieder huis is voor hen te kostbaar. Zij steken blokken in brand en wachten. De hitte wordt ondraaglijk. Het asfalt in de straten smelt tot een kleverige brij. Vlammen daksparen en glasscherven regenen neer. Vijf joodse gevechtsgroepen raken 's avonds, als de duisternis is gevallen, in de klem. Hun enige kans op redding is door een opening in een scheidingsmuur naar het aangrenzende gettodeel te retireren. De mannen wikkelen lappen om hun schoenen om de gloeiende straatstenen van een binnenplaats te kunnen oversteken. Juist als de eerste man door het muurgat wil rennen, valt er de lichtbundel van een Duitse schijnwerper op. Scherpschutter Romanowitsj heeft geluk, het licht dooft en eer de vijand een andere schijnwerper op de muur kan richten, zijn alle vijf gevechtsgroepen de opening gepasseerd.

22 april. SS-*Untersturmführer* Dehmke sneuvelt, doordat een handgranaat in zijn hand ontploft na een fortuinlijke treffer van een joodse schutter. Een sergeant van de *Wehrmacht* wordt door de longen geschoten. Stroop noteert: 'Helaas is er geen manier om te voorkomen dat een deel van de bandieten en joden zich ophoudt in de riolen onder het getto en daar nauwelijks te vangen is, daar zij het vollopen (van de riolen) hebben weten te stoppen. Ook het gebruik van rookkaarsen en de toevoeging van creosoot aan het water hebben niet het gewenste resultaat. 1100 joden voor evacuatie gevangen, 203 bandieten en joden doodgeschoten, 15 bunkers opgeblazen. Vandaag kwam het bij de noodzakelijke executies herhaaldelijk voor dat de bandieten ineenzakten terwijl ze 'Lang leve Polen!' riepen.'

23 april. De eenheden van SS en *Wehrmacht* wordt meegedeeld dat Stroop de operatie op deze dag wil afsluiten. Dat blijkt onmogelijk. Na vijf dagen jacht en moord noteert Stroop: 'Een totaal van 19.450 joden is gegrepen. Hier van moeten nog ongeveer 2500 joden worden ingeladen.'

De ZOB zendt op pamfletten en via een clandestiene radiozender een boodschap aan de Poolse bevolking: 'Polen, burgers, soldaten van de vrijheid! Dwars door het gedonder van de artillerie die onze huizen, onze moeders, vrouwen en kinderen beschiet; dwars door wolken van rook en vuur; over de stromen bloed

die in het vermoorde getto van Warschau vloeien, zenden wij, de gevangenen van het getto, u onze diepgevoelde broederlijke groet. Wij weten dat u met smart, met tranen van medeleven, met afschuw en verbijstering uitziend naar de afloop van de worsteling die wij nu al verscheidene dagen met de gehate bezetter voeren. Weest ervan verzekerd dat elke drempel in het getto een vesting zal blijven; dat wij ons, hoewel wij misschien allen in deze worsteling zullen sterven, niet zullen overgeven; dat wij, net als u, ademen met een dorst naar wraak en straf voor de misdaden van onze gemeenschappelijke vijand. Dit is een strijd voor uw vrijheid en voor de onze, voor uw en onze menselijke, maatschappelijke en nationale trots! Wij zullen

de misdaden van Auschwitz, Treblinka, Belzec en Maidanek wreken! Lang leve de broederschap van het bloed en de wapens van het strijdende Polen! Lang leve de vrijheid! Dood aan de beulen! Vechten tot de dood toe met de bezetter!'

De tragiek is dat, aldus Goldstein, de gemiddelde Pool helemaal niet zo vriendelijk jegens de joden is. 'Onder de mensen die in de Sjnetyerskastraat en op het Krasjinski plein samengroepen om het verloop van de strijd der joden gade te slaan, worden allerlei meningen vernomen. Vele getuigen van sympathie, maar vaak hoort men een cynisch: 'De hemel zij dank dat de Duitsers dit voor ons opknappen.' De meeste Polen begrijpen niets van wat de opstand

voor de joden of zelfs voor de Polen betekent. De vier jaren van nazi-terreur, vervolging en antisemitische propaganda hebben hun zielen vergiftigd en in velen van hen het gevoel dat ook joden mensen zijn, volledig vernietigd.' De Polen weigeren straatdemonstraties te organiseren en negeren het joodse verzoek als blijk van solidariteit een proteststaking te houden. 24 april. Het in brand steken van huizenblokken gaat voort. Stroop: 'Pas toen de straat en alle binnenplaatsen flink in brand stonden, kwamen de joden, sommigen brandend, uit deze blokken te voorschijn, sommigen poogden hun leven te redden door uit ramen en van balkons op straat te springen na bedden, dekens en dergelijke naar beneden te hebben gegooid.

Telkens weer constateerden wij dat joden en bandieten, ondanks het gevaar levend te verbranden, liever in de vlammen terugkeerden dan de kans liepen in onze handen te vallen. Bijna tot het einde der actie gingen de joden door met schieten. Alles bijeen zijn in deze actie nu 25.500 joden gegrepen die in het voormalige getto leefden. Ik neem aan dat nu nog slechts zeer kleine aantallen joden en bandieten binnen het getto verblijven.'

Michel Klepfisch, die een paar dagen vóór de opstand met Zalman Friedrych de laatste wapenzending binnen het getto heeft gesmokkeld, stuit met zijn gevechtsgroep in een donkere zolderruimte op een SS-patrouille. Achter een schoorsteenkanaal is een Duitse mitrailleur op-

gesteld. Twee joden weten er dicht genoeg bij te komen om een handgranaat te gooien. In dezelfde seconden werpt Michel zich op de mitrailleur. Het vuren houdt op. Als een uur later de Duitsers zijn verdreven, vinden zijn kameraden Michels lijk dat dwars over de buik twee rijen kogelgaten vertoont.

25 april. Stroop: 'Mijns inziens hebben we nu een zeer aanzienlijk deel van de bandieten en laagste elementen van het voormalige getto te pakken. Terwijl gisteravond boven het voormalige getto een vuurgloed te zien was, ontwaart men vandaag een enorme vlammenzee.' Boven het geknetter van de vlammen en het geraas van instortende muren dondert kanongeschut. Op vier plaatsen buiten het getto staan

De Duitsers deporteerden na Pasen 1943 vele inwoners van het getto. De meesten van hen overleefden de oorlog niet.

Duitse mitrailleurs en artillerie die alleen 's nachts enkele uren zwijgen. Zwarte verstikkende rook en de stank van verbrande lichamen maken het ademen in het getto moeilijk. Verkoolde lijken liggen op balkons en vensterbanken. Duizenden wankelen de straat op, een gemakkelijke prooi voor de Duitse patrouilles. Honderden springen van de vierde en vijfde etage uit de vensterloze ramen om snel een einde aan de marteling te maken. Moeders werpen kinderen van de daken om hun de dood in de vlammen te besparen.

26 april. De opstand gaat zijn tweede week in. De joodse knokploegen zijn geïsoleerd, elke groep vecht naar eigen inzicht. De SS werpt nieuwe wapens in de ongelijke strijd: brandbommen en bloedhonden. Alle Poolse huizen rondom het getto worden ontruimd. Er rijden geen trams meer door de Bonifraterskastraat, waar de passagiers een glimp van de wreedheden zouden kunnen opvangen. In alle straten buiten het getto hangen aanplakbiljetten: 'Doodstraf voor iedere Pool die een jood verbergt!' Stroop noteert: 'Het wordt steeds duidelijker dat nu de sterkste en taaiste joden en bandieten aan de beurt zijn. De gevangen joden berichten dat velen in de bunkers krankzinnig werden van de hitte, de rook en de ontploffingen. Tijdens de operatie van vandaag werden diverse huizenblokken platgebrand. Dit is de enige manier om dit uitschot en deze *Untermenschen* te voorschijn te brengen.'

27 april. Stroop: 'SS-mannen die afdaalden in de riolen, ontdekten dat een groot aantal lijken van omgekomen joden door het water worden weggespoeld.'

30 april. Stroop: 'Opnieuw vingen wij een groot aantal bandieten en *Untermenschen*. Het totale aantal gevangen joden is nu gestegen tot 37.359. Bij de aanval op een blok gebouwen moesten wij vandaag een kanon gebruiken.'

1 mei. 's Avonds houden de joodse verzetsgroepen hoofdelijk appel en zingen de Internationale.

3 mei. Stroop: 'Nadat wij vandaag herhaaldelijk ontdekten dat jodinnen pistolen in hun rokbroeken hadden verborgen, moeten alle joden en bandieten zich voortaan ter controle geheel ontkleden.'

4 mei. Stroop: 'Het ontdekken van bunkers wordt steeds moeilijker. Vaak kan dat alleen gebeuren door verraad van andere joden. Als de joden worden opgeroepen hun bunkers vrij-

Stéphane Richter

Linksboven: tijdens razzia's verzamelden de Duitsers de inwoners van het getto in groepen om ze daarna weg te voeren.

Linksmidden: deze verzetslieden werden in de laatste dagen van de opstand uit hun bunkers verdreven en daarna neergeschoten.

Linksonder: een aantal verzetslieden wordt bijgedreven. Ook hun wachtte het lot dat de anderen trof.

Rechts: de laatste bewoners van het getto worden weggevoerd. Zij laten een verwoeste stadswijk achter, die op sommige plaatsen nog wat blijft nabranden en smeulen.

Anet

Keystone München

Zydowski Instytut Historyczny

willig te verlaten, gehoorzamen zij bijna nooit; ze kunnen daartoe alleen worden gedwongen door veelvuldig gebruik van rookkaarsen. De hoofdmacht werd omstreeks 11 uur ingezet voor het uitkammen, zuiveren en vernietigen van twee grote blokken gebouwen, die de voormalige firma Schultz & Co., Toebbens en andere bevatten. Om de verkenningspatrouilles beter in staat te stellen de joden bij verrassing te overvallen, wikkelen de verkenners 's nachts lappen en andere spullen om hun schoenen.' 5 mei. Een straaltje hoop voor de joden die buiten het getto een onderduikadres hebben weten te vinden: in hotel Polski, Duklastraat 29, vestigt de *Gestapo* een bureau waar voor grof geld paspoorten met uitreisvisa te koop zijn. Het loopt storm. Joodse *Gestapo*-agenten als Koenig en Adam innen de gelden. Per paspoort telt men tienduizenden zloty's neer. Eén gezin betaalt 75.000 zloty, dat is 45.000 gulden. De *Gestapo* deelt mee dat de geregistreerden naar de Pawiakgevangenis, vandaar naar doorreis-kampen bij Vittel en Hannover zullen worden gebracht en vervolgens over de grens gezet. Handbagage, geld en kostbaarheden mogen worden meegenomen. De joodse en Poolse verzetsbewegingen herkennen achter de schone schijn de vuile leugen, maar hun waarschuwingen worden in de wind geslagen. Op een avond overvalt de *Gestapo* hotel Polski, grijpt alle nog niet geregistreerden en vermoordt hen. Desondanks staat de volgende morgen — zo fel is de hoop, zo groot de wanhoop — de hal van hotel Polski opnieuw vol wachtende joden. Lachend en huilend stappen zij een paar dagen later in de trein die hen weg zal voeren — maar niet naar de vrijheid.

6 mei. Stroop: 'De Poolse politie, aangemoedigd door de premies die daarvoor worden betaald, beijvert zich iedere jood die in de stad opduikt af te leveren bij de *Kommandantur*.'

7 mei. Stroop: 'De razziagroepen schieten elke nacht 30 à 50 joden neer. Vandaag bliezen wij een betonnen gebouw op dat wij niet door brand hadden kunnen vernielen. Bij dit karwei ervoeren wij dat het opblazen van gebouwen een zeer langdurig proces is en een enorme hoeveelheid explosieven kost. Derhalve is en blijft brandstichting de enige en beste methode om de joden te vernietigen.'

8 mei. Stroop: 'De *Untermenschen*, bandieten en terroristen verblijven nog altijd in de bunkers, waar als gevolg van de branden de hitte ondraaglijk is geworden. De strijd van de eerste zes dagen tegen de joden en bandieten was hard, maar nu moeten we vaststellen dat we thans die joden en jodinnen grijpen die in die dagen de

bendeleiders waren. Telkens als een bunker wordt opengebroken, bieden de daar verblijvende joden verzet met de wapens waarover ze beschikken, lichte machinegeweren, pistolen en handgranaten. Vandaag grepen wij opnieuw heel wat jodinnen die geladen pistolen in hun rokbroeken droegen. Verklaringen spreken van drie- à vierduizend joden die nog in onderaardse holen, riolen en bunkers vertoeven. Ondergetekende is vastbesloten de grootscheepse operatie niet te staken, voordat de laatste jood is vernietigd. De gebouwen die nog niet in vlammen zijn opgegaan, werden vandaag in brand gestoken.'

10 mei. Een gevechtsgroep onder leiding van Abrasja Blum, Marek Edelman en Zivia Loe-

betkin waagt een uitbraakpoging. 's Nachts trekken zij door de riolen naar de Prostastraat, waar twee vrachtauto's hen bij een afgesproken mangat van de riolering zullen ophalen. De auto's zijn te laat en uren achtereen staan de mannen tot aan hun hals in het stinkende rioolvuil. Om tien uur 's morgens arriveren de auto's. Voorbijgangers zien verbijsterd toe, hoe menselijke skeletten uit het mangat kruipen. De Poolse verzetsgroep die deze waanzinnige onderneming zou dekken, daagt niet op. Jurek Blones en nog een paar mannen nemen zelf de bewaking op zich en houden iedereen op een afstand. Zodra de laatste mannen op de auto's zijn geklommen en gehesen, razen de wagens weg. Tot hun eigen verbazing bereiken de man-

nen na een dolle rit een schuilplaats in het Lomankibos buiten Warschau. Spijtig noteert Stroop, die slechts van één auto rept, in zijn dagrapport: 'De door ons ingezette speurtocht naar de vrachtauto had geen resultaat.'

13 en 14 mei. Het joodse verzet verschieft zijn laatste kogels en gooit zijn laatste 'ananas-handgranaten'. Stroop besluit hun verbindingslijnen via de riolen uit te roken: 'Om de bandieten in de riolen te dwingen aan de oppervlakte te komen, werden om drie uur 's middags 183 mangaten geopend en daarin werden op een afgesproken moment rookkaarsen neergelaten; daarop drongen de bandieten, die poogden te ontsnappen aan wat ze voor gas hielden, samen in het centrum van het getto, waarna wij hen

Ik herinner me nog ons eerste schietonderricht. Voor ons ligt een houten model van een geweer. Speciaal om ons het hanteren van een geweer bij te brengen, was er een instructrice gekomen, kameraad Lena. We zaten op de grond, namen het houten geweer en deden oefeningen op een bepaald doel. Maar deze oefeningen zagen we toch meer als een spel; we waren zichtbaar teleurgesteld. We vroegen om een echt wapen. We twistten met onze instructrice, die uiteindelijk toegaf en ons het mechanisme van een revolver en een handgranaat verklaarde. Voor de vol-

WEES BEREID TOT VERZET!

gende les hadden we al een echte revolver en een echte handgranaat.

Ik herinner me ineens een bepaalde samenkomst met de Poolse kameraad Kazik Debiak, die van de 'andere kant' naar ons overkwam. Spoedig daarna werden we achter een kopieermachine gezet: we gaven de eerste krant uit in de Poolse taal: 'Schüsse'. Kort daarop volgde de Joodse krant 'Baginen' ('Ochtendgloren'). Onze krant

bevatte veel berichten over de toestand aan de fronten, maar het voornaamste doel was het alarmeren van de bevolking in verband met het gevaar dat het getto dreigde. 'Baginen' maakte de joden er opmerkzaam dat de nazi's de vernietiging van het getto voorbereidden. 'Geloof de nazi's niet! Wees bereid tot verzet!' luidde de kop van een artikel van onze Poolse kameraad Kazik Debiak, dat in het Jiddisch was vertaald.

(Uit: 'Im Feuer vergangen', Tagebücher aus dem Ghetto — Berlijn 1958)

Es gibt keinen jüdischen Wohnbezirk — in Warschau mehr!

uit de mangaten te voorschijn konden halen.' 15 mei. Stroop: 's Avonds werden de kapel, het lijkenhuis en alle andere gebouwen op het joodse kerkhof opgeblazen of door brand vernield.' Op 16 mei noteert de SS-commandant: 'Honderdtachtig joden, bandieten en *Untermenschen* vernietigd. De voormalige joodse woonwijk van Warschau bestaat niet meer.' Om kwart over acht 's avonds laat hij als apotheose van achtentwintig dagen beulswerk de Grote Synagoge in de Tlomackiestraat (buiten het getto opblazen. Acht dagen later is zijn eindbalans gereed: 'Behalve het (totale) aantal van 56.065 gevangen joden werden naar schatting 5000 à 6000 joden vernietigd, doordat ze met springstoffen werden opgeblazen of in de vlammen omkwamen. In totaal werden 631 bunkers (versterkte kelders) vernield.' Tot de buit behoren 15 geweren, 59 pistolen, handgranaten, molo-towcocktails, 1240 gebruikte militaire tunieken, 600 gebruikte pantalons, Duitse helmen, ongeveer tien miljoen zloty, 23.500 dollar in papier

Stroop bracht een fraai gebonden rapport uit over de opstand in het getto. Op de titelpagina liet hij drukken: 'Er is geen joodse woonwijk meer in Warschau'.

en goud, grote hoeveelheden juwelen (ringen, kettingen, horloges). Er blijken nog vier broodmagere paarden in het getto in leven te zijn: vóór 19 april trokken ze twee lijkkoezen. *Wehrmacht*-opperbevelhebber Keitel beloont Stroop met het IJzeren Kruis eerste klas.

De uitgebrande resten van het getto moeten spoorloos verdwijnen. Himmlers bevel luidt: alle bunkers, kelders en riolen met puin volstorten, de ruïnes opruimen, een laag aarde opbrengen en een park aanleggen. In het dode getto vestigt de SS een concentratiekamp en 'huisvest' er 3500 slavenarbeiders. Zij ruimen de ruïnes op en breken twee en een half miljoen kubieke meter gettomuur af. Voor de afvoer van het puin wordt twintig kilometer smalspoor aangelegd. Na ruim een jaar, in juli 1944, wordt

het karwei gestaakt: de Russen zijn Warschau tot op luttele kilometers genaderd. Himmler jaagt alle slavenarbeiders de dood in en stuurt het ministerie van financiën zijn onkostenrekening van 150 miljoen rijksmark.

Als generaal Jodl na de oorlog Stroops rapport onder ogen krijgt, is zijn reactie: 'Dat smerige arrogante SS-varken! Stel je voor: een opscheperig rapport van vijfenzeventig bladzijden schrijven over de kleine moordpartij, terwijl een belangrijke veldtocht, gevoerd door soldaten tegen een goed bewapend leger, slechts enkele pagina's vergt!' Het luxueus in boxcalfsleer gebonden Stroop-rapport wordt door het Amerikaanse 7e leger aangetroffen in de Beierse villa van de SS-generaal. Een Amerikaanse rechtbank veroordeelt hem ter dood wegens moord op Amerikaanse parachutisten; na zijn uitlevering aan Polen staat hij in juli 1951 in Warschau opnieuw terecht. Met zijn rapport heeft Jürgen Stroop zijn eigen aanklacht en zijn eigen doodvonnis geschreven.

OPSTAND IN AUSCHWITZ

MR. A. F. VAN VELSEN

Keystone München

Hoe ongelooflijk het mag klinken, ook in Auschwitz, het concentratiekampcomplex waarin meer dan twee miljoen joden ter dood werden gebracht, hebben verzetsorganisaties bestaan. Het verzet had er te kampen met extra-grote moeilijkheden: steeds was er verraad van medegevangenen te duchten; vele van de niet-joodse gevangenen koesterden de valse hoop dat zij de dans wel zouden ontspringen en wilden niets riskeren; de beroepsmisdadigers onder de kampbevolking traden veelal op als handlangers van de SS en namen de voor het verzet belangrijke functies waar. De niet onmiddellijk vergaste joden waren na aankomst totaal verbijsterd; het kampleven eiste onder hen talrijke slachtoffers; zij vormden een volkome ontredde gemeenschap en waren daardoor grotendeels inert voor verzet. De Russische krijgsgevangenen waren op beestachtige wijze gedecimeerd tot een heel kleine groep waarvan niet veel kon uitgaan. De groep politieke gevangenen in het kamp had te kampen

In Auschwitz komen de gedeporteerden in volle treinen aan. Op de achtergrond zijn nog juist twee torens van crematoria te zien waarin hun lijken zouden worden verbrand.

met tegenstellingen op grond van politieke overtuiging en nationaliteit, hetgeen de achterdocht ten opzichte van elkaar in de hand werkte. Voorts was het voor het verzet hinderlijk dat de verschillende kampen van het Auschwitz-complex kilometers uit elkaar lagen, waardoor in wezen elk kamp op zichzelf was aangewezen. Eén groep joden moet wel speciaal worden belicht, het zogenaamde *Sonderkommando*. De leden van dit groepje vormden de werkkrachten in de crematoria. Ze waren gescheiden van de andere gevangenen gelegd en daardoor slechts met de allergrootste risico's te benaderen. Hun taak was het verbranden van de lijken. Delen van dit commando werden regelmatig door nieuwaangekomenen vervangen; de afgelosten werden dan buiten Birkenau geliquideerd. Er is

weinig voorstellingsvermogen voor nodig zich hun zielstoestand in te denken; zij waren aanvankelijk immuun voor verzet.

Tenslotte was de taak die het verzet zich moest stellen voor de verschillende kampen niet gelijk. Voor Birkenau, waar de vergassingen plaatsvonden, was er slechts één doel waar op het verzet zich kon richten: het apparaat ontregelen, vertragen en zo mogelijk vernietigen. Het verzet in het *Stammlager* in Auschwitz had zich meer als doel gesteld te voorkomen dat de SS bij nadering van het front de dan nog in leven zijnde gevangenen zou liquideren.

Het verzet in Birkenau had dus een eigen doelstelling, die bovendien maar door een handvol mensen kon worden georganiseerd onder extreem moeilijke omstandigheden. In Birkenau ging men ervan uit dat de ontregeling van de vernietiging op twee manieren zou kunnen worden bereikt. De eerste was het waarschuwen van de nog niet getransporteerde joden en het inlichten van de paus, en via deze van de ge-

allieerden, over wat er in Birkenau plaatsvond. De tweede manier om aan de massale uitroeiing tenminste een langdurig halt toe te roepen, was Birkenau als zodanig te vernietigen. Hiertoe stonden drie wegen open: het massaal ingrijpen van strijdtroepen van de Poolse ondergrondse in een aanval op Birkenau, met de bedoeling de crematoria op te blazen, een alles vernietigend bombardement van geallieerde vliegtuigen (maar daarvoor moesten eerst de geallieerden worden ingelicht) of het vernietigen van de crematoria met eigen middelen.

Er was contact met de ondergrondse in Polen, maar deze was niet bereid in een periode waarin de geallieerde legers nog ver weg waren en massaal naar buiten te treden, omdat dit onherroepelijk zou leiden tot een bijna volledige vernietiging van dat deel van de Poolse ondergrondse. Deze mogelijkheid bleek dan ook alras een utopie te zijn. De tweede mogelijkheid was eigenlijk de enig reële. Men was ervan overtuigd dat de geallieerden prompt zouden reageren als zij zouden weten wat er in Birkenau gebeurde. Tegelijkertijd realiseerde men zich echter dat de buitenwereld waarschijnlijk niet zou willen aannemen dat in Birkenau op zulk een schaal genocide plaatsvond; zoiets was voor een buitenstaander domweg onvoorstelbaar. Berichten over de misdaden in Auschwitz waren al naar Krakow gesmokkeld, waarna Londen via clandestiene zenders was ingelicht. De namen, geboortedata en woonplaatsen van verscheidene notoire SS-moordenaars waren doorgegeven en deze zijn ook omgeroepen in uitzendingen die gericht waren op Duitsland en Polen. De betreffende radiouitzendingen zijn destijds ook in Auschwitz opgevangen en de SS was op deze wijze op de hoogte van het feit dat reeds toen haar daden aan de geallieerden bekend waren. Aan het moordproces veranderde dit echter niets. Naar de inzichten van de verzetsorganisatie in Birkenau moesten getuigen van dit proces daarom persoonlijk verslag uitbrengen, met onweerlegbare bewijsstukken in de hand. Voorts zou er via de paus een verzoek naar de geallieerden moeten gaan om Birkenau door een bombardement met de grond gelijk te maken. De verzetsorganisatie overwoog wel degelijk dat hierbij duizenden gevangenen zouden omkomen. Er was echter geen andere keus; er stonden voor de nog op transport wachtenden, een miljoen in getal, levensbelangen van zulk een omvang op het spel, dat daartegenover de dood van enkele tienduizenden, die de dood toch al niet meer konden ontgaan, niet als een houdbaar argument kon worden beschouwd. Er werden overzichten gemaakt met een zo nauwkeurig mogelijke schatting van het aantal slachtoffers, de tijdstippen van aankomst en de plaatsen van herkomst. Van de *Rampe*, het uitlaadpunt, werd een fototoestel ontvreemd en vanuit crematorium 4 werden onder het oog van de SS foto's gemaakt van het verbranden van lijken. Op 7 april 1944 vluchtten twee Tsjechische joden, Vrbra en Wetzler, uit Birkenau. Op 21 april hadden zij in Zilnia een eerste onderhoud met de joodse gemeente aldaar. Men bracht hen toen over naar Bratislava. Aanvankelijk wilde men de gevluchten gewoon niet geloven. Ze werden afzonderlijk aan een streng kruisverhoor onderworpen. Hun opgaven bleken precies te kloppen met de gegevens omtrent de transporten waarover men in Tsjechoslowakije beschikte. Binnen de kortst mogelijke

tijd werd toen eerst een dringende boodschap naar Hongarije gezonden, teneinde daar de ruim een miljoen joden te waarschuwen die op het punt stonden gedeporteerd te worden. Enige dagen daarna vond een onderhoud plaats tussen de twee ontvluchten en de pauselijke nuntius in Tsjechoslowakije. Deze was diep geschokt door de berichten en beloofde op erewoord om via het Vaticaan de westerse regeringen in te lichten. Dit is ook gebeurd.

Daarna zijn nog twee gevangenen ontvlucht die de al genoemde foto's bij zich hadden. Zij volgden dezelfde weg als hun twee voorgangers en voegden zich later bij hen. Op 6 juni 1944 overhandigden ze gevierende aanvullend rapport. Het resultaat van deze wanhopige pogingen? De Hongaarse joden zijn naar Auschwitz gedeporteerd en vergast. De paus heeft gezwegen. De geallieerde bommenwerpers verschenen wel boven Birkenau, maar slechts op doorvlucht naar andere doelen.

Toen de Hongaarse transporten kwamen aanrollen, was het de verzetsorganisatie in het kamp duidelijk dat ook de tweede mogelijkheid tot vernietiging van de moordmachinerie niet kon worden verwezenlijkt. Er restte toen nog slechts één haalbare kaart: zelf aan de vernietiging een einde trachten te maken. Het plan moest de vernietiging omvatten van de gaskamers annex crematoria; het enige geschikte middel hiertoe waren explosieven; de enigen die de vernietiging konden uitvoeren waren leden van het *Sonderkommando*. Een op zichzelf staande actie zou weinig resultaat opleveren, indien niet tegelijkertijd de SS zou worden geconfronteerd met een totale opstand. Gezien het feit dat de kampbevolking niet van tevoren kon worden ingelicht, moesten de gevangenen met een schok tot opstand worden gebracht. De enige mogelijkheid hiertoe was het tegelijkertijd in brand steken van alle houten barakken. Hierdoor zouden allen gedwongen worden zich in beweging te zetten. Omdat de inzet massaal moest zijn, was de nacht het aangewezen tijdstip omdat dan iedereen binnen het kamp was. Bovendien bood de nacht het voordeel dat de SS dan geen overzicht van de situatie kon krijgen. Na het doorknippen van de onder stroom staande draden die de kampen omgaven, zouden de bewakingstorens (houten stellages) omver worden geworpen waardoor de zoeklichtinstallaties zouden uitvallen en de automatische wapens van de bewakers in handen van de gevangenen zouden vallen.

Maar eerst moest men aan explosieven zien te komen. In de *Union*-munitiefabrieken in Auschwitz werkte een commando van het vrouwenkamp uit Birkenau en het gelukte de verzetsleiding medewerkers uit die groep aan te trekken die regelmatig kleine hoeveelheden springstof het vrouwenkamp binnensmokkelden. Van daaruit werden de explosieven door mannelijke gevangenen die in dat kamp technische werkzaamheden moesten verrichten, naar de crematoria gebracht.

Kernpunt bleef de inzetbaarheid van het *Sonderkommando*. De leden ervan moest duidelijk worden gemaakt dat een opstand, mits goed voorbereid en uitgevoerd, aan tenminste een deel van hen de mogelijkheid bood in de chaos te ontkomen en dat zij bovendien vele rasgenoten een lot zouden besparen dat al twee miljoen van hen hadden ondergaan. Na lang praten bleek het *Sonderkommando* bereid tot de opstand.

Het is duidelijk dat al deze voorbereidingen met de uiterste voorzichtigheid moesten worden uitgevoerd. Nu bleef nog over het bepalen van het tijdstip van de actie. Ongeweten stak toen de SS een spaak in het wiel. Op 5 oktober 1944 werd in Birkenau bekend dat de kleine gaskamer in het *Stammlager* voor gebruik gereed werd gemaakt. De bedoeling was niet te achterhalen. Het *Sonderkommando* was echter op zijn hoede; misschien trof de SS voorbereidingen voor de liquidatie van een deel van de leden van het commando. Birkenau was toen echter nog niet geheel klaar voor de opstand. Op 7 oktober kreeg het *Sonderkommando* van crematorium 3 opdracht zich ogenblikkelijk voor transport gereed te maken. De teerling was geworpen. Op 6 oktober had men afgesproken om, als een geval als dit zich zou voordoen, daadwerkelijk tot actie over te gaan, ongeacht het tijdstip waarop dit zou gebeuren.

Toen de *Blockführer* die morgen het bevel tot aantreden gaf, was het antwoord een schot dat hem velde. Het begeleidingscommando van de SS dat buiten het crematorium was, werd onthaald op schoten en ging in dekking. De gevangenen in crematorium 3 zaten als ratten in de val. Ze brachten de springladingen aan, ontstaken ze en stichtten brand en sloegen toen, voor zover ze al niet gedood waren, de hand aan zichzelf. Hun lijken verbrandden met het crematorium dat onherstelbaar werd vernield. Ook de bemanningen van crematorium 1 en 2 kwamen in opstand. Ze knipten de draden door en namen de vlucht. De explosieven kwamen echter niet tot ontploffing, waardoor deze crematoria onbeschadigd bleven. De bemanning van crematorium 4 zonk de moed in de schoenen en hield zich rustig.

De opstand vond op een zeer ongelegen moment plaats, omdat de arbeidscommando's alle reeds waren uitgerukt en dus van niets wisten. Bovendien hadden de gevangenen die nog in het kamp aanwezig waren, geen enkele kans om uit te breken. Het daglicht was een te ernstig beletsel voor een vlucht, en doordat de geplande algemene opstand niet kon starten, had de SS, die terstond groot alarm gaf, troepen in overvloed om zich te concentreren op de vluchtenden die dan ook allen werden gevangen en neergeschoten.

Het doel van de opstand was dus maar voor een klein deel bereikt. Het was de SS duidelijk dat het vrouwencommando in het complot moest zitten. De munitiedraagsters werden opgespoord en verschrikkelijk gemarteld. Alles wat de SS echter te weten kwam, was dat de munitie was afgegeven aan mannelijke gevangenen die reeds waren gedood. Zo redden deze vrouwen ten koste van eigen leven dat van de rest van de leden van de verzetsorganisatie.

De gevallen waren bijna uitsluitend joden. Weldra ontwikkelde de oorlogvoering zich zodanig dat de SS besloot de vergassingen in Birkenau stop te zetten, hetgeen in november 1944 gebeurde.

De leden van de verzetsorganisatie hadden in de meest gevaarvolle omstandigheden die maar denkbaar waren, hun geweten gehoorzaamd en zich in grote solidariteit tot het uiterste geweed, ook al stonden ze alleen, werden ze door de gehele wereld in de steek gelaten en waren ze overgeleverd aan de onmenselijkste machtswellustelingen en moordenaars die de mensheid ooit heeft gekend.